

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

З.М.БОБУР НОМИДАГИ АНДИЖОН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

Миллий ғоя, маънавият асослари ва ҳуқуқ таълими кафедраси

Қўлёзма ҳуқуқида

Эргашев Каримжон Мирёмидинович

**ЖАДИДЧИЛИК ХАРАКАТИНИНГ ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ
ЗАМИНЛАРИ, УЛАРДА ИЛГАРИ СУРИЛГАН ҒОЯЛАР**

5141500 “Миллий истиқлол ғояси: ҳуқуқ ва маънавият асослари” талим
йўналиши бўйича бакалавр академик даражасини олиш учун ёзилган

БИТИРУВ МАЛАКАВИЙ ИШ

Иш раҳбари : Тарих фанлари доктори-профессор
И.Алимов

Андижон – 2013

МУНДАРИЖА

Кириш.....	3
II-БОБ ЖАДИДЛАР ТАЪЛИМОТИНИНГ МАЗМУНИ ВА УНИНГ УМУМХАЛҚ МАЪНАВИЯТИНИ КЎТАРИШДА ТУТГАН ЎРНИ ВА РОЛИ.....	7
1.1 Жадинчилик ҳаракатини вужудга келишининг тарихий шарт- шароитлари.....	7
1.2 Жадинларнинг Миллий истиқлол ва давлатчилик ғояларининг шаклланиши ва амалга оширилиши.....	19
III-БОБ ЖАДИДЧИЛИК ВА МИЛЛИЙ ИСТИҚЛОЛ ҒОЯСИ.....	32
2.1 Жадинчилик фалсафасида миллий истиқлол масалаларининг кўтарилиши.....	32
2.2 Жадинчилик ҳаракати томонидан миллий онгни ўстириш асосий вазифаси сифатида кўйилиши.	40
2.3 Жадинчилик ғояларининг миллий маънавиятимизни ривожлантиришдаги ўрни.	44
Хулоса.	47
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.	51

К И Р И Ш

Мавзунинг долзарблиги. Дархақиқат, маърифат дунёни озод ва обод этишга, инсонни жаҳолат ва хурофот ботқоғидан олиб чиқиб кетишга, унинг маънавий-иқтисодий муаммоларини ҳал этишга қодир бўлган ягона ва қудратли кучдир. Шу боис, XIX аср охири - XX аср бошларида Россия Империяси асоратига тушиб қолиб, буткул таназзулга юз тутган Туркистон ўлкасини уйғотиш, халқнинг кўзини очишга фақат маърифат орқалигина эришиш мумкинлиги учун бу даврда маърифатчилик ҳаракати ҳар қачонгидан ҳам кучайиб кетди. Жамиятни янгиланиш зарурияти сифатида вужудга келган маърифатпарварлик ҳаракати бир қатор ижтимоий, сиёсий, ҳуқуқий ва маънавий муаммоларини ҳал этиш учун бел боғлаган илғор фикрли зиёлилардан таркиб топган бўлиб – жади́дчилик ҳаракати номи билан тарихга кирган. Жади́длар халқни маърифатли қилиш орқали миллий истиқлол ғоясини шакллантиришни ва жамиятда туб ислохотлар ўтказишни устувор вазифа деб билганлар. Аммо, мустабид совет тузуми даврида бу ҳаракат салбий баҳоланди.

Юртбошимиз И.Каримов хали мустақиллик кўлга киритилмаган таҳликали даврдаёқ, “маърифатпарвар боболаримиз – жади́дчилик намояндаларининг ҳаёти ва ижодига муносабат масаласида кўп йиллардан буён давом этаётган баҳсларга оқилона чек қўйиб, уларнинг меросини халқимизга қайтариш йўлидаги амалий, принципиал фикрларни илгари сурган”¹. Унинг, - “жамият тараққиётининг асоси, уни муқаррар ҳалокатдан қутқариб қоладиган ягона куч маърифатдир. ...Маърифатпарварлик биз учун бугун ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ, йўқотмайди ҳам. Ақл заковатли, юксак маънавиятли кишиларни тарбиялай олсакгина, олдимизга қўйган мақсадларимизга эриша оламиз, юртимизда фаровонлик ва тараққиёт қарор топади”²- деган сўзлари ҳеч қатон ўз қиматини йўқотмайди. Демак, маърифатпарварлик ғоясини авлод ва асрларни бир-бирига туташтириб турувчи ҳаёт бахш кўприкка қиёс қилсак бўлади. Бу кўприк шундай кўприкки нафақат авлодларнинг бир-бирига туташтиради жамиятни ҳар бир босқичида халқни миллий ўзлигини англаши ва миллий истиқлол ғоясини шаклланишида беқиёс аҳамият касб этади. Шу нуқтаи-назардан қараганда, миллий истиқлол ғоясининг шаклланишида жади́дларнинг фалсафий-ахлоқий қарашларининг таъсирини ўрганиш ҳозирги кундаги долзарб масалалардан бири ҳисобланади.

Ишнинг ўрганилганлик даражаси. XIX аср охири ва XX аср бошларида вужудга келган жади́дчилик ҳаракати ва унинг миллий истиқлол ғоясини шаклланишидаги аҳамиятини тарихий манбалар, илмий тадқиқот ишлари, архив ҳужжатлари ва қўлёзмалар

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. -Т.:Ўзбекистон,2011. -20-21-бетлар.

² Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан кураимиз.7-жилд,-Т.: “Ўзбекистон”, 1999 й, 135-бет.

асосида урганиш Андижон Давлат университети асосий илмий йўналишларидан бири хисобланади. Тарихчи олимлар Р.Т. Шамсутдинов, И.А.Алимов, Б.Расуловларнинг илмий изланиш ва мақолаларида³, адабиётшунос Исмоил Тўлак Андижоний асарларида, Д.А. Алимованинг илмий тадқиқот ишларида, дотцент Рустам Шарипов асарларид ва бошқа тадқиқотларда жадинлар фаолияти таҳлил қилиб берилган.

Хусусан Исмоил Тўлак XX аср ўзбек адабиёти асарида⁴ XX асрнинг дастлабки икки ўн йиллигидаги ижтимоий-сиёсий ва маънавий, маданий ҳаёт ҳамда бу давр адабиётига талаб тошини қўйган ижодкорлар – М. Бехбудий, А. Фитрат, А. Авланий, А. Чўлпон ҳаёт йўллари ва ижоди таҳлил этилган.

Д.А.Алимова XIX аср охири ва XX аср бошларида Бухородаги вужудга келган ижтимоий-сиёсий вазият ва жадинчилик, мақоласида эса, атрофлича баён этишда жадинчилик ҳаракатига алоҳида тўхталиш билан бирга ўша давр мутафаккир олимлари ҳаёти ва фаолиятига, Бухоро амирлигининг ҳукумронлиги ва Рус империяси уртасидаги воқияларга атрофлича тўхталиб ўтган.

Р. Шарипов Туркистон жадинчилик ҳаракати тарихидан; асарида XX аср бошда Туркистонда юз берган сиёсий жараёнлар жадинчилик ҳаракати билан чамбарчас боғлиқ эканлигини ёритилган.

Юқарида номлари келтирилган ушбу олимлар асосий мақсади XIX аср охири ва XX аср бошларида Туркистон ўлкасидаги вужудга келган жадинчилик ҳаракати ва марифатпарварлар олиб борган ислохотлари ва уларнинг миллий истиқлол ғоясини шаклланишидаги аҳамиятини илмий асосда ўрганишган ва бу орқали жадинчилик фаолияти ҳақидаги қимматли маълумотлар кенг жамоатчиликка етказилган.

Ишнинг мақсад ва вазифалари. XIX аср охири ва XX аср бошларида вужудга келган жадинчилик ҳаракати ва унинг миллий истиқлол ғоясини шаклланишидаги аҳамиятини илмий асосда ўрганиш орқали очиқ беришдан иборатдир. Шу мақсаддан келиб чиқиб, тадқиқот ўз олдига қуйидаги вазифалар қўйган:

- мавзуни очиқ беришга хизмат қилувчи манбаларни таҳлил қилиш;
- мавзуни ёритишга имкон берувчи адабиётларни фалсафий ва ғоявий нуқтаи назардан таҳлил этиш;
- жадинчилик ҳаракатининг вужудга келишининг тарихий шарт-шароитларини ўрганиш ва таҳлил этиш;

³ Шамсутдинов Р. Жадинчилик: ҳақиқат ва уйдирма// Мулоқот / -Тошкент, 1991. - № 11-12 сонлар. Уни ўзи: Тарихий меросимизга бир назар. –Андижон: Мерос, 1994; Шамсутдинов Р. Расулов Б. Истиқлол учун кураш фидойилари. – Андижон:Мерос, 1993.

⁴ Тўлак И. XX аср ўзбек адабиёти .“Андижон”, 1993йил, 4-бет. Жадинчилик:ислохот, янгиланиш, мустақиллик ва тараққиё учун кураш-Т.: “Университет”,1999йил,9-бет.

-жадидларнинг фалсафий, ахлоқий қарашларида миллий минталитет-нинг ёшлар тарбиясида тутган ўрнини ўрганиш ва таҳлил этиш;

-миллий ғояни сингдиришда янги усул мактабни ва ёшлар тарбиясини юксалтиришда ахлоқий қадриятлари ўрни ва аҳамиятини таҳлил этиш;

Ишнинг илмий янгилиги. Битирув малакавий ишида XIX аср охири ва XX аср бошларида Туркистон ўлкасида вужудга келган мустамлакачилик сиёсатини ва унинг оқибатида ўлкада туб аҳолининг аянчли, ҳаёт кечирганлиги ва бу тизимга қарши Жадид зиёлиларининг миллий истиқлол ғоясини шакллантиришда адабиёт, театр ва янги усул мактабларини барпо этиш йўлидаги саъй-ҳаракатларининг сиёсий, ижтимоий, маданий аҳволини янгилашга интилганлари ҳаёти, турмуши, меҳнатини ҳозирги замон тарихшунослиги эришган ютуқлар асосида ҳамда авлодларининг хотираларини илмий ўрганиш орқали тадқиқ қилинди. Диссертацияни тайёрлаш натижасида қуйидаги асосий янгиликлар қўлга киритилди:

-мавзуга бевосита ва билвосита оид манбалар таҳлил қилинди, ишнинг манбавий асослари очиқ берилди;

-жадидчилик ҳаракатининг вужудга келишининг тарихий шарт-шароитларини ўрганиш ва таҳлил этилди;

-жадидларнинг фалсафий, ахлоқий қарашларида миллий минтали-тетнинг ёшлар тарбиясида тутган ўрнини ўрганилди ва ўчиқ берилди;

-миллий ғояни сингдиришда янги усул мактабни ва ёшлар тарбиясини юксалтиришда ахлоқий қадриятлари ўрни ва аҳамиятини таҳлил этилди;

- миллий мафкура ва миллий ғоя руҳида миллий, тарихий, диний қадриятларни тиклаш, уларни ўз жойига қўйилаётган ва бойитилаётган ҳозирги давр нуқтаи назаридан XIX аср охири ва XX аср бошларида Туркистон ўлкасидаги ўтмишимиз илмий таҳлил қилинди;

Ишнинг амалий аҳамияти. Ушбу битирув малакавий ишимиз амалий аҳамиятга ҳам эга бўлиб, изланиш натижасида вужудга келган маълумотлар, хулосалар умумлаштирилиб ва тартибга келтирилди. Ушбу натижалар Ўзбекистон тарихида амалга оширилган XIX аср охири ва XX аср бошларида Туркистон ўлкасидаги вужудга келган жадидчилик фаолияти ва маърифатпарварлар олиб борган ислохатлари. Туркистон ўлкасидаги мустамлакачилик сиёсатини ва унинг оқибатларини ўрганиш ва бу ҳақида маълум бир тасаввур ҳосил қилишга хизмат қилади. Тадқиқотда келтирилган маълумотлар, умумлаштирилиб назарий хулосалардан таълимнинг турли босқичларида дарс ўтишда фойдаланиш мумкин. Энг муҳими, тадқиқот ёшларни миллий маънавияти, мафкураси ва миллий ғоя руҳида тарбиялашда катта амалий аҳамиятга эгадир.

Ишнинг объекти. XIX аср охири ва XX аср бошларида жадиждарнинг фалсафий ахлоқий қарашларининг миллий истиқлол ғоясини шакллантиришда таъсирини ўрганиш ва тадқиқ этишдан иборат.

Ишнинг предмети миллий истиқлол ғоясининг шаклланишида жадиждарнинг фалсафий ахлоқий қарашларининг таъсирини фалсафий жиҳатдан таҳлил этиш ташкил этади.

Ишнинг таркибий тузилиши. Битирув малакавий иши, икки боб, беш параграф, хулоса ва фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат бўлиб, умумий ҳажми 53 бетни ташкил қилади.

1 БОБ. ЖАДИД МАРИФАТПАРВАРЛИГИНИ ВУЖУДГА КЕЛИШИ ВА ДАВЛАТЧИЛИК ҒОЯЛАРИНИ ШАКЛЛАНИШИ.

1.1. Жадинчилик ҳаракатини вужудга келишининг тарихий шарт- шароитлари.

Тарихдан шу нарса маълумки, ҳар бир кичик ҳаракат эртанги катта ҳаракатнинг замини вазифасини ўтайди. Бу кунги мағлубият эртанги ғалабанинг амалга ошувида озми-кўпми роль ўйнайди. Бу сиз жамият ривожини тасаввур этиш қийин⁵.

XIX асрнинг иккинчи ярмида Туркистоннинг рус мустамлакачилари томонидан босиб олиниши натижасида, жадинчилик ҳаракатининг вужудга келишига сабаб бўлди. Зеро, жадинлар сиёсий фаолиятининг негизи мустақиллик ва озодлик ғоялари билан суғорилган эди. Бу ғоялар авваломбор XIX асрнинг 50-70 йилларида ўзбек халқининг Россия тажовузига қарши жанглигида ўз ифодасини топган эди. Улар рус давлатининг Туркистон заминида ҳукмронлиги ўрнатилганидан кейин ҳам халқнинг қалбида жўш уриб турди. Бу ҳамиша ўз халқининг дардида яшаган ва унинг озодлиги учун жонини тиккан жадинларнинг онги ҳамда қалбини чулғаб олди. Чунки рус давлати мингтақада миллий давлат ва қўшинни тугатиб, мустақилликни барбод этди. У ўзининг манфаатларини таъминлайдиган сиёсий-маъмурий тизимни ташкил этиб, бутун минтақани ягона эгаси бўлиб қолди. Рус ҳукумати 1867 йилда Туркистон генерал-губернаторлигини ташкил этди ва К.П.Кауфманни биринчи губернатор қилиб тайинлади. У 1868 йил 1 январь куни Тошкент шаҳрининг нуфузли кишилари ҳузурида нутқ сўзлади. У ўз сўзида рус давлатининг Туркистон заминида бостириб киришини, қонли урушларни оқлаш ва хас-пўшлаш учун кўп найрангбозлик қилди⁶. Зеро, у хонликлар даврида ўлкада адолатсизлик ва зўравонлик ҳукм суриб, халқ оммаси ҳамиша оғир аҳвол ва азоб-укубатда яшаганлигини таъкидлаб, рус давлатининг Туркистонни босиб олиш сабабини гўёки туб аҳолига озодлик ва фаровон ҳаёт бахш этиш билан изохлайди. У ўлкада ўзи тузган мустабид сиёсий-маъмурий тизимни мактаб шундай дейди: “Бахт-саодат келтирувчи янги тартиб ва қонунларни, улуғ императорнинг марҳаматини англашга туб аҳолининг ақл идроки етарлимикин?... Такрор огоҳлантираманки, сизларнинг тақдирингиз ўзларингизни кўллaringизда. Агар ўзларингизни фойдангизни ўйлаб ва бизнинг марҳаматимизни ҳис этиб, рус ҳукуматига хайрихоҳлик билан муносабатда бўлсангизлар бахтли ҳаётга эришасизлар,

⁵ Тўлақ.И XX аср ўзбек адабиёти .“Андижон”, 1993йил, 4-бет.

⁶ Жадинчилик:ислохот,янгилаиш,мустақиллик ва тараққиё учун кураш-Т.: “Университет”,1999йил,9-бет.

бордию, сизлар бошқача иш юритиб ҳукуматга қарши турсангиз, ҳокимият куч ишлатишга ўтади”⁷.

Кўриниб турибдики, К.П.Кауфман халқни рус ҳукумати атрофига онгли равишда жипслашишга даъват этди. Акс ҳолда ҳарбий куч ишлатишини билдириб, таҳдид ҳам қилади. У рус давлатини адолатли ва инсонпарвар сифатида тасвирлашга имкони борича ҳаракат қилади, ўзини эса мана шундай «салоҳиятли» давлатни Туркистондага вакили сифатида гавдалантиради. Аммо, кўп ўтмай рус давлатининг ҳам, шахсан унинг ўзининг ҳам ниқоби йиртилиб, ҳақиқий қиёфаси ошкор бўлади. Чунончи, К.П.Кауфман босқинчилик ва талончилик урушини давом этказиб, Бухоро, Хива ва Қўқон хонликларини ваҳшийларча босиб олди. Шундан кейин рус ҳукумати минтақани Туркистон генерал-губернаторлига, Бухоро ва Хива хонликларидан иборат уч қисмга парчаланган ҳолда бошкарди. Чор маъмурияти ўлкада чекланмаган мустамлакачилик ва улуғ миллатчиликка асосланган сийсат олиб борди.

Рус давлати ўлкада ўзига мустаҳкам таянч ҳосил қилиш ва ерларни ўзлаштириш мақсадида, рус шаҳарлари ва посёлкаларини бунёд этди. Бу жойларга минглаб руслар жойлаштирилди. XIX асрнинг охирига келиб ўлкадаги русларнинг сони 197.420 кишига етди. 1909 йилда эса, улар 619.320 кишини ташкил этди⁸. Бунинг орқасида ўлкадаги ўтроқ ва кўчманчи аҳоли унумдор ерлар ва яйловларнинг талай қисмидан маҳрум бўлиб, оғир аҳволга тушиб қолди. Ўлкада русларнинг тобора кўпайиб бориши сиёсий жиҳатдан ҳам туб аҳолига ўта хавфли эди. Зеро, улар рус давлатининг мустамлакачилик ва улуғ миллатчилик сиёсатини мустаҳкамловчи омиллардан бири бўлган. Демак, XIX асрнинг иккинчи ярми - XX аср бошларида Туркистон заминида мустамлакачилик ва улуғ миллатчиликка асосланган сиёсий-маъмурий тизим ҳукм сурди.

Туркистон замини Россиядан келтирилган тайёр саноат моллари билан тўлдирилиб, рус ҳукумати ва фирмалари ундан ҳам мўмай даромадларни қўлга киритдилар. Умуман айтганда, рус давлати ярим асрлик вақт ичида маҳаллий халқларнинг бойликларини имкони борича ўзлаштиришга ҳеч нарсадан тоймади.

“Эллик йилдан бери, деб ёзган эди Фитрат эзилдик, таҳқир этилдик, қўлимиз боғланди, тилимиз кесилди, оғзимиз қопланди, еримиз босилди, молимиз таланди, шарафимиз емирилди, номусимиз ғасб қилинди. Инсонийлигимиз оёқ ости қилинди. Тизимли турдик, сабр этдик. Кучга таянган ҳар бир буйруққа, бутун борлигимизни бердик”⁹.

Хуллас, Туркистонни Россиянинг хомашё манбаига ва тайёр маҳсулотлар бозорига айлантирилиши, аёвсиз таланиши ва қашшоқланиши жаҳидларнинг ҳам, миллий

⁷Жаҳидчилик:ислохот,янгилашиш,мустақиллик ва тараққиё учун кураш-Т.: “Университет”, 1999йил,10-бет.

⁸Жаҳидчилик:ислохот,янгилашиш,мустақиллик ва тараққиё учун кураш-Т.: “Университет”, 1999йил,13-бет.

⁹ “Шарқ юлдузи”,1992йил,10-сон.

буржуазиянинг ҳам нафратини уйғотди. Бу ҳолат, уларда она юртнинг иқтисодий мустақиллигини тиклаш ғояси ва курашини шакллантирди.

Шунингдек мустамлакачилик сиёсати ўлканинг маънавий ҳаётига ҳам зарба берди. Чунончи, у миллий тилни ривожланишига йўл бермай, рус тилига давлат мақомини берди. XX аср бошларида бир нечта газеталарни чиқаришга рухсат берилди, лекин улар кўп умр кўрмай беркитилиб юборилди. Саводсизликни ҳукм суриши орқасида газеталар маълум бир тор доиранинг эҳтиёжини қондирди, холос. Рус ҳукумати халқ маорифини ривожлантиришни ҳаёлига ҳам келтирмай, мактаб ва мадрасаларни маблағ билан таъминламади. Айрим маълумотларга қараганда, Туркистон генерал-губернаторлиги бюджетининг фақат бир фоизигана маорифга ажратилган. Унинг 74 фоизи русмактабларини, 26 фоизи рус тузем мактабларини таъмирлашга сарфлади. Рус ҳукумати мактаб ва мадрасаларни ўрта аср қолоқлигида сақлашга ҳаракат қилиб, уларни қаттиқ назорат остида ушлаб турди¹⁰.

Буни сабаби шундан иборат эдики, рус ҳукумати туб аҳолининг саводини, билимини ва миллий ҳис-туйғуларини ўсишидан жуда чўчиган. У иложи борица, ўлка халқини аста-секин руслаштиришга қаратилган сиёсатни ҳаётга татбиқ этишга ҳаракат қилди. 1870 йилдаёқ Россия халқ маорифи вазирлиги маорифнинг мақсади пировардида барча маҳаллий аҳолини руслаштиришдан иборат бўлиши ҳақида қарор қабул қилган. Шунга ўхшаш фикрни Н.О.Остроумов ҳам айтган: “Рус ҳукумати маҳаллий аҳолини рус халқи билан аралаштиришга ҳаракат қилиши керак. Шу йўналишда маҳаллий аҳолининг маорифини маълум даражада ривожлантириш лозим”¹¹.

Рус давлатининг ярим асрдан ортиқ ҳукмронлиги даврида ҳукумат томонидан маҳаллий аҳоли учун бирорта замонавий миллий мактаб, ўрта ва олий ўқув юрти очилмади. Натижада ўзбек ва бошқа туб аҳоли вакиллари қоронғуликда ва қолоқликда, умуман маънавий қашшоқликда ҳаёт кечирди. Бунда, юқоридаги Н.Остроумовнинг «хизмати» катта бўлди. Шу боис ҳам жадид Мирмуҳсин Шермухамедов шундай ёзган эди: “Табиийки, Туркистонга маориф инспектори қилиб белгилангач қарт миссионер Остроумовнинг таъсири ила бизда... мунтазам мактаб, мадраса очира олмас эди. Қарт миссионер бунга пичроқ (ифлос) бир қасд ила қарши келадир эди. Зеро, тажрибали бир мактаб ва мадрасада ўқиб чиққан шогирдларда диний, миллий ҳис-туйғу бўлар эди. Улар миссионернинг пичроқ маслагига хизмат_этмасдилар. Энди революциядан сўнг миссионерларнинг уясига таёқ тикилиб тўздирилгач, қарт миссионер Остроумов Туркистондан йўқолди. Туркистон 27 йиллик шум маъулиндан қутилганидан кейингина сулу олди”¹².

¹⁰ Жадидчилик:ислохот,янгилашиш,мустақиллик ва тараққиё учун кураш-Т.: “Университет”, 1999йил,17-бет.

¹¹ Жадидчилик:ислохот,янгилашиш,мустақиллик ва тараққиё учун кураш-Т.: “Университет”, 1999йил,18-бет.

¹² Ўша манба.

Ҳақиқатан ҳам, Остроумов кўп йиллар мобайнида улуғ миллатчилик сиёсатининг илҳомчиларидан ва ижрочиларидан бири эди.

Рус маъмурияти ва зиёлилари орасида агар мактаб ва мадрасаларни фаолиятига имкон яратилса, “ғафлатда ётган мусулмонларни уйғониши” ва “нонимиз яримга” бўлиши мумкин, деган хавотирланиш йўқ эмас эди.

Кўрилатган даврда маънавий ҳаётнинг негизи бўлмишдин даҳлсизлиги сақланган бўлсада, лекин дин пешволарини жамиятдаги мавқеига қаттиқ зарба берилиб, каттиқ таъқиб остига олинди. Вақф ерларининг қисқартирилиши ва уларнинг рус маъмурияти назоратига олиниши ҳам динни иқтисодий заминини заифлаштирди. Динпешволарининг ҳар бир “ножўя” ҳаракати панисломизм ва пантуркизм сифатида кораланди. Мустамлакачилар халқнинг маънавий ҳаётини тарихий ёдгорликларни харобага айлантириш билан ҳам қашшоқлаштирди.

Бундан кўриниб турибдики, рус империясининг туб аҳолини саводли бўлишига, сиёсий-ижтимоий, маънавий юксалишига тўсқинлик қилишга ҳаракат қилганлар. Босқинчилар ўзбекларни жаҳон тараққиётидан четда қолдириб, фан ва маданиятининг ўсишига катта тўсқинлик қилди. Бундай, миллатнинг бу кунигина эмас, балки келажagini ҳам барбод этувчи миллий зулм, жаҳидларнинг маънавий курашининг асосини шакллантирди.

Шуни яна алоҳида таъкидлаш керакки, Туркистон генерал-губернаторлари улуғ имперачилик мустамлакачилиқни энг юқори нуктасида бўлди. Зеро, Туркистон ўлкасидаги рус генерал-губернаторларини асосий мақсадлари уларнинг сиёсий фаолияти давомида фақат ўз манфаатлари йўлида фаолият юритишини кўришимиз мумкин. Чунки Туркистон ўлкасига юборилган раҳбарларни махсус топшириқ билан юборилган эди.

Рус ҳукумати генерал-губернатор лавозимида улуғ миллатчилик руҳи билан суғорилган ва қаттиқ қўллик кимсаларни тайинлаган. Улар ўлкада мустамлакачилик сиёсати ва миллий зулмни изчиллик билан амалга ошириб бойлиқларни талашда муҳим ўрин эгалладилар. Натижада халқнинг ғазабини, нафратини келтириб чиқардилар, бу ҳол эса миллий озодлик ҳаракатларини авж олишига сабаб бўлди. Жаҳидларни миллий озодлик курашишга бу курашларнинг ижтимоий, сиёсий, ҳуқуқий мақсадлари Ватан ва миллат озодлиги йўлидаги ҳаракатларга асос бўлди.

XIX асрнинг 80-90-йилларига келиб миллий озодлик йўлидаги ҳаракатлар сиёсий тус ола бошлади. Узаро савдо-сотиқнинг ривожланиши Урта Осиё минтақаларида яшовчи маданий жиҳатдан орқада қолган халқларнинг ҳам кўзини оча борди. Бу халқлар жаҳон тараққиётига яқин бўлган Оврупо халқлари, хусусан, руслардан ибратли томонларни ўргана бошлади, Чор амалдорларининг, ҳатто “ўзбек халқ”лари ичига

кўчириб келтирилган рус мужикларининг ерлик аҳолига нисбатан ўтказган зулми чегарадан чиқди. Халқнинг сабр косаси тўлди. Натижада, босқинчилар зулмига қарши кўзғолонлар алангаси тобора кучая бошлади. Бу жиҳатдан олганда, 1897 йилда бошланган Миигтепа исёни диққатга моликдир: “Дукчи эшон кўзғолони” номи билан тарихга кирган бу ҳаракат шўролар даврида ҳам узоқ вақт ҳаққоний баҳоланмай келинди. Унга ортиқча диний бўёқлар берилиб, кўзғолонга сабаб бўлган масалалар ёритилмади. Токи XX асрнинг 90-йилларига келиб, ошкоралик туфайли тарихнинг атайлаб ўқилмай келинган, ёки бўлмаса, нотўғри талқин этилган ўринлари қайта кўриб чиқила бошланди. Шу жумладан, Муҳаммадали Исмоил ўғли бошчилигидаги Мингтепа кўзғолони қаватларида миллий озодлик ҳаракатлари бор бўлганлиги илмий жиҳатдан исботланди ва тарих саҳифаларига киритилди.

XX аср бошларида ички Россияда бошланиб кетган инқилобий ҳаракатларнинг таъсири бутун мустамлака ўлкаларига ҳам етиб келди. Россиянинг марказий шаҳарларидан бадарға қилинган рус инқилобчилари чекка ўлкаларда ўз сиёсий фаолиятини бошлаб юбордилар. Рус ва ерлик бойлар томонидан қурилган завод ва фабрикаларда турли миллатга мансуб кишиларнинг ишлаши ҳам у ерда инқилобий фикрларнинг тарқалишига туртки бўлди.

Шу ўринда Россия қўл остидаги ерларда яшовчи мусулмон халқларининг ижтимоий-сиёсий жиҳатдан уйғонишига рус инқилобчиларининггина таъсирини таъкидлаш унчалик тўғри эмас. Бу даврга келиб Россиядан бўлак ўлкаларда, чунончи, Туркия ва Эронда ҳам халқнинг сиёсий жиҳатдан уйғониши бошланган ва бу ҳаракатлар, шубҳасиз, Қавказ орти, Урта Осиё минтақаларига ҳам ўз таъсирларини кўрсата бошлаган эди. Бу жиҳатдан Туркиядаги миллий истиқлол руҳи билан суғорилган ҳаракатлар қримтатар ва озарбайжон зиёлилари воситасида бошқа мусулмон халқларига таъсирини ўтказа бошлаганлиги диққатга моликдир. Россия минтақаларида яшовчи мусулмонларнинг кўпчилиги марказий шаҳарлардаги илм даргоҳларига, шу билан бирга, Туркия ва Эронга ҳам бордилар. У ерда ўз билими ва сиёсий онгини оширдилар. У ердаги турмушнинг илғор томонларини келажакда ўз юртларида тадбиқ этиб, халқни фаровон, озод яшаш туйғулари билан ошно этиш армони билан яшадилар. Ҳаётнинг барча соҳаларида янгиликка, миллий ва маданий тараққиёт сари интилиш бу давр ёшларининг асосий мақсадларидан бирига айланган эди.

“Рус империясида, парчала ва ҳукмронлик қил, деган ақидага амал қилиб, ўз қўли остидаги мусулмон миллатларига мансуб халқларнинг тили, ёзувини алоҳида-алоҳида қилиб ташлади. Уларни бир-бирларига қарама-қарши қўйди. Ички

низоларни келтириб чиқариши мумкин бўлган хуфёна режаларни ҳам тузиб қўйдики, бу маълум маънода ҳукмрон давлатнинг босқинчилик сиёсатини ниқобловчи воситалардан бири эди”¹³.

Рус мустамлакачилари олиб борган шовинистик сиёсат табиий равишда мусулмон халқларида норозилик кайфиятларини кучайтирди. Бу ҳолат истилочиларга қарши қуролли ҳаракат шаклидагина эмас, балки маънавий мустақиллик, миллий-диний урф-одатларни, тилни сақлаб қолиш шаклларида ҳам кечди.

Тарихдан маълумки, кўпчилик ҳолларда катта миллат кичик миллатни йўқ қилиб юборган. Бу жараён гоҳ қирғинбарот урушлар воситасида амалга оширилган бўлса, гоҳ миллат тилини, тарихини, урф-одатларини йўқотиш шаклларида кечган. Инглизларнинг англо-сакларга нисбатан олиб борган сиёсатини ёхуд Американинг туб аҳолиси ҳисобланган хиндуларга нисбатан европаликларнинг амалга оширган сиёсатини рус мустамлакачилари туркий халқларга қўллашди¹⁴. Албатта, охиروқибатда даҳшатли оқибатларни вужудга келтирувчи бу сиёсат туркий халқларга мансуб зиёлиларга равшан эди. Шунинг учун ҳам улар чоризмнинг маданият олиб келиш ниқобида бошлаган ҳаракатларининг туб мақсадларини очиб ташлашдек ишларга қўл урдилар. Бундай ҳаракатларнинг бошланишида қримтатар халқининг фарзанди Исмоилбек Гаспрали (1854—1914 й.й.)нинг ҳаракатларини алоҳида таъкидлаш ўринлидир. Унинг ўз олдига қўйган мақсадларидан бири бир-бирларидан ҳар жиҳатдан узоқлаштирилган туркий халқларни бирлаштириш, бир мақсад манзилига йўналтириш эди. И. Гаспралининг миллат озодлиги йўлидаги фидойилиги туфайли кўплар унга миллатнинг отаси деб таъриф берган эдилар: Гаспрали маърифатпарварлик қарашларининг Туркистондаги давомчиларидан бири Маҳмудхожа Бехбудий устози ҳақида шундай деган эди: у “Русиядаги турк-татар халқларини жуда оз тарихий муддатда хайр-хўшлик йўли билан яхлит бир миллий оилага бирлаштирмоққа нойил ўлди”¹⁵.

Маҳмудхожа Бехбудийнинг бу фикрларидан ҳам шуни билсак бўладики, қримтатар фарзандлари, жумладан, И. Гаспралининг миллий озодлик йўлидаги ҳаракатларини ижобий баҳолаш билан бирга унинг қайсидир маънода туркий халқлари бирлаштиришга эришган ҳамда миллий озодлик йўлида ўз ғоялари билан издошларини эргаштира олган.

И. Гаспралининг саъй-ҳаракатлари билан чиқарилган “Таржумон” рўзномаси ўз олдига ана шу мақсадни қўйган эди. Уни барча туркий-забон халқлар луғатсиз

¹³ Тўлак.И ХХ аср ўзбек адабиёти. “Андижон”, 1993йил, 8-бет.

¹⁴ Тўлак.И ХХ аср ўзбек адабиёти. “Андижон”, 1993йил, 7-бет.

¹⁵ Маҳмудхожа Бехбудий. Танланган асарлар. -Т.:“Маънавият” 2009 йил, 8-бет.

ўқий олишарди. И. Гаспрали етук сиёсатшунос ва публицист сифатида Россия кўли остидаги мусулмонларнинг эртанги тақдири ҳақида бир қатор чиқишлар қилди. 1881 йилда рус тилида ёзилган “Рус мусулмонлиги” рисоласи ана шу мақсадда қилинган дастлабки жиддий иш эди. Унда муаллиф, асосан, Россияда яшовчи мусулмонларнинг тенг ҳуқуқлилигини таъминлаш, уларни миллий, диний жиҳатдан ҳимоя этиш масалаларини кўтариб чиқди. Унинг фикрича, динни йўқотиб бўлмайди. Мусулмончилик эътиқод бўлиши билан бирга турмуш ҳамдир. У ўз фикрларини давом эттириб, миллатни маънавий такомиллаштиришнинг бирдан-бир воситаси ўз тили ва ўқув воситаларига суяниб, янгиликка ийтилишдир. Шунинг учун ҳам у рус-тузем, рус-татар мактабларига қарши чиқди. Мусулмонларнинг жамоа мактаблари, жомеъ масжиди, мадрасаларини ривожлантириш, айрим соҳаларда қатор ислохотлар қилиш лозимлигини алоҳида таъкидлади. У ўз ғояларини нафақат матбуотда, балки турли ўлкалардаги зиёлилар билан бевосита мулоқотларда ҳам тарғиб қилди.

“Рус мусулмонлиги” рисоласида кўтарилган масалаларга рус шовинистлари “ қарши чиқишди. 1882 йилнинг 30 августида Тошкентда чақирилган йиғилишда М. А. Мурапиев И. Гаспрали қарашларига ўз эътирозини очиқ-ойдин ифода этди. “Агар биз таклиф қилинган лойиҳани қабул этсак, шу чокқача мудраб ётган мусулмон мутаассиблигини уйғотиб юборамиз ва бу билан кўксимизда илонни асраган бўлиб чиқамиз”¹⁶, — дея у ўз нутқида Россиянинг Шарққа нисбатан олиб борган сиёсатини дангал ифодалаб берди. Демак, мустамлака ўлкаларга ҳар томонлама етук замонавий билимларни беришга ҳукмрон давлат доим қарши туриб келган ва бу сиёсат советлар замонасида ҳам давом эттирилди.

Бир халқнинг иккинчи бир халққа ҳурмати, энг аввало, унинг маданиятига, тарихига, тилига, урф-одатига ҳурматдан бошланади. Рус зобитларида эса бунинг тамоман акси бўлди.

И. Гаспрали “Таржумон” рўзномасида бир қатор мақолалар билан чиқиб, миллат эркини, ўзлигини тиклаш ғояларини тарғиб қилди. Бу жиҳатдан олганда, “Муаллим”, “Меҳнат ва тараққиёт” мақолалари анча ибратли бўлиб, унда инглиз, француз маорифи, иқтисодиётидаги айрим томонлар талқин этилади ва улардан ибрат олишга чақирилади; Албатта, рўзномадаги ҳур фикрлар чор амалдорлари ғазабини келтирсада, мусулмонларнинг маълум даражада ақл кўзлари-ни очди. Урта Осиёнинг турли шаҳарларида ҳам ана шундай рўзнома ва ойномалар чоп этила бошланди. Журналистика, маориф соҳаларида И. Гаспралининг ҳамсафлари сони кўпая борди. И. Гаспрали 1884 йилда “усули жаид” — янгича

¹⁶ Тўлак.И. XX аср ўзбек адабиёти .“Андижон”, 1993йил, 7-бет.

усул билан ўқитиш мактабини очди. Дастлаб унда 12 бола таҳсил олди. Қирк кунда уларнинг саводи чиқди. Болаларнинг ота-оналари ва четдан келган одамлар имтиҳон қилдилар. Ўқитишда аъло натижага эришилганлиги эътироф этилди¹⁷. Бундан илҳом олган муаллиф “усули жадида” мактаблари учун тўрт қисмдан иборат “Хўжаи сибиёп” “Болалар муаллими” номли илк дарсликни яратди. Дарслик бир қатор туркистонлик маърифат-парварларнинг ҳам диққатини тортди. Ундан андоза олиб, янгича усулдаги бир қатор дарсликларни яратдиларки бу, албатта, И. Гаспрани нуфузининг ўзбек маърифатпарварлари орасида бекиёс даражада ошиб бораётганлигидан далолат эди. М. Беҳбудийнинг “Мунтахаби жуғрофияи умумий” (“Қисқача умумий география”), Саидрасул Ази-зийнинг “Устози аввал” (1901), Мунаввар корининг “Адиби аввал” (1907), Абдулла Авланийнинг “Биринчи муаллим” (1910) каби дарслик-ларининг вужудга келиши “усули жаид” мактабларига эътиборнинг кучайиб бораётганлигидан далолат эди.

XX аср бошларида авж олиб кетган ижтимоий-сиёсий ҳаракатлар, айниқса, 1905, 1907, 1917 йилларда бўлиб ўтган инқилобий ҳаракатлар барча халқларнинг маънавий оламида ички тўлқинларни вужудга келтирди. Жумладан, кўплаб туркистонликлар ҳам эскича яшаб бўлмаслигини англаб етдилар. Зулмнинг барча турларига қарши кураш ҳаракатлари бошланиб кетди. Бунда бир қатор сиёсий партияларнинг фаоллиги сезиларли бўлди. 1905-1907 йилларда бўлиб ўтган сиёсий намоёишларда ўзбек меҳнаткашлари ҳам иштирок этдилар. Чор ҳукуматида маҳаллий аҳолига ўтказган зулми Биринчи Жаҳон уруши даврида ниҳоят кучайди. Ўзбек меҳнаткашлари, айниқса, мардикор олиш ҳақида чиқарилган фармондан кейин янада кучлироқ кўтарилди. Уруш туфайли оширилган солиқлар халқнинг силласини қуритган, пичоқ бориб суякка етган эди. 1916 йил 25 май фармони қуриган ҳашакка гугурт чаққан билан баробар бўлди. Бу аланга Тур-кистоннинг бир қатор шаҳарларида ўз таъсирини кўрсатди.

Бу ўринда яна бир нарсани эътироф этиш лозим бўлади. Утган асрнинг 80-90-йилларида бошланган ижтимоий-сиёсий ҳаракат тобора тармоқ ота бошлади. Турли табақадаги меҳнаткаш халқ вакиллари бу ҳаракатга келиб қўшилди ва ўз навбатида туркий халқларнинг янги ижтимоий-сиёсий ҳаракатлар тўлқинини авж олиб борди. Ушбу сиёсий ҳаракатлар тўлқини туркий халқлар тарихида янги босқич касб этиб аҳолини барча вакилини қамраб олган янги ижтимоий сиёсий оқимни шакллантирди ҳамда бу жаидчилик ҳаракатини вужудга келтирди.

¹⁷ Тўлак.И. XX аср ўзбек адабиёти .“Андижон”, 1993йил, 8-бет.

Рус ҳукумати ўзбек ва бошқа туб аҳолига сиёсий ва инсоний ҳуқуқларни беришни хаёлига ҳам келтирмади. Рус матбуотида ва илмий асарларда Туркистон ўлкаси очикдан-очик “Россия мустамлакаси” номи билан изоҳланди. Иш шу даражага бориб етдики, “Русский Туркистан” (“Рус Туркистони”) атамасини ишлатиш одат тусига айланди. Шунингдек, туб халқ ўзбек ва қозоқ сингари асл номлари билан эмас, балки «инородец» (“бегона зот”), “туземец” (“ерли аҳоли”) деб юритилди. Қозоқлар эса “киргизи” (“қирғизлар”) номи билан аталди¹⁸. Мустақилликнинг йўқотилиши, сиёсий ҳақсизлик ва адолатсизлик бутун жамият аҳлини рус давлатига қарши кучли муҳолифатга айлантирди. Уларнинг орасида маҳаллий юқори табақаларнинг илғор вакиллари ҳам бўлиб, озодлик ғоялари борган сари куч-қувватга тўлиб борди. Бу ғоялар жадиждлар сиёсий фаолиятининг асосини ташкил этди. Шунинг учун жадиждлар мазлум халқни озодлик курашига даъват этдилар. Зеро, Абдурауф Фитрат шундай ёзган: “Эй улуғ Турон, арслонлар ўлкаси. Сенга на бўлди. Дунёни “Урхавалари” билан титратган йўлбарс болаларинг кани. Нечун товушлари чикмайдир?... Нечун чекиндилар? Нечун кетдилар? Кураш майдонларини ўзгаларга нечун қўйдилар”¹⁹.

Россиянинг Ўрта Осиёда ўтказиб берган мустамлака сиёсати, айниқса, иқтисодга ва маънавиятга катта таъсир кўрсатди. Рус давлатининг маориф ва маданий соҳадаги сиёсати ўзбек ва бошқа туб аҳолини саводсизликда ва қолоқликда сақлашга, умумжаҳон таракқиётдан маҳрум этишга қаратилган эди. Шунинг учун ҳам халқ оммаси маънавий жиҳатдан қашшоқлашди. Мана шундай реакция сиёсатга қарши ўлароқ жадиждларнинг маърифий ва маънавий чиқишлари юзага келди.

XIX асрнинг иккинчи ярми - XX аср бошларидаги шароит жадиждларнинг сиёсий, иқтисодий ва маънавий қарашларини белгилаган эди. Бу тарихий аҳамиятга молик ғоялар миллий буржуазия, руҳоний ва умуман маҳаллий юқори табақанинг илғор вакиллари ҳам қамраб олди. Чунки Россия ҳукмронлиги ўлкани хом ашё манбаси ва тайёр маҳсулотлар бозорига айлантирди, мустамлакачилик ва улуғ миллатчилик сиёсатини авжига миндирди.

Ватанга содиқлик ва унинг мустақиллигини тиклаш ҳис-туйғулари ҳам жадиждлар етакчилигида жамиятдаги барча табақаларни озодлик курашига чорлади. Жадиждлар шароит тақозосига кўра, биринчи навбатда, халқнинг саводини чиқариш, билимини ошириш, миллий ҳис-туйғуларини ва сиёсий онгини ўстириш учун курашдилар. Бошқачароқ айтганда, улар фаолиятининг дастлабки босқичида маърифатпарварлик салмоқли ўринни эгаллади. Аммо, бу уларда сиёсий ғоялар ва мақсадлар йўқ эди дейиш эмас, албатта. Аксинча, олдинги саҳифаларда кўрсатилганидек, сиёсий қарашлар мавжуд эди, лекин уни дарҳол амалга ошириш

¹⁸ Жадиждчилик:ислохот, янгиланиш, мустақиллик ва таракқиёт учун кураш-Т.: “Университет”, 1999йил,14-бет.

¹⁹ “Ўзбекистон адабиёти ва саръти”,1992йил 5июнь.

учун ҳали шароит етилмаган эди. 1917 йилда жадинлар, миллий буржуазия ва руҳоний вакиллари биргаликда Туркистон мустақиллиги учун сиёсий кураш бошладилар.

1.2 Жадинларнинг Миллий истиқлол ва давлатчилик ғояларининг шаклланиши ва амалга оширилиши.

XIX асрнинг иккинчи ярмида Туркистоннинг рус мустамлакачилари томонидан босиб олиниши икки томонлама зулмни келтириб чиқардики, бу ерлик халқ сабр косасини тўлдирди бошлади. Туркистонликлар рус чоризмини нон-туз билан кутиб олмаганидек, кейинчалик ҳам тақдирга тан бериб, мутелик жандасини киймади. Эрк, озодлик йўлидаги курашлар тўхтамади. Бу курашларнинг катта ижтимоий мақсадлари бўлсада, кучлар бирлаша олмади, сиёсий мақсадлар аниқлаштирилмади, режалаштирилмади. Натижада Ватан ва миллат озодлиги йўлидаги бу ҳаракатлар аёвсиз бостирилди.

Бу эса ўз навбатида курашнинг янги йўлини вужудга келишига олиб келиб халқимизнинг истиқлол йўлидаги собит қадами жадинчилик ҳаракатини вужудга келтирди. “Жадин” сўзи арабча янги усул деган маънони англатади²⁰. Зеро, жадинчилик ҳаракати XIX-аср охирида турк- ислом ҳуқуқий муносабатларини, миллий маърифий, тараққиёт ва миллий истиқлол муаммоларини ўз ичига олган янги сиёсий оқим эди. Демак, жадинчилик XIX аср охири - XX аср бошларида Туркистонда ҳукм сурган фавкулудда колоқ иқтисодий, ижтимоий ва маданий шароитда яшаётган халқларни маърифатлаштириш, жамият ҳаётида ижтимоий ва маданий ислохотлар ўтказиш, пировардида, миллий мустақиллик ғояларини ҳаётга тадбиқ этиш мақсадини ўз олдига қўйган ҳаракат сифатида, тарихий вазият тақозоси билан вужудга келди. Жаҳон уруши давомида ўлкада иқтисодий аҳвол ёмонлаша борди. Ўлканинг маҳаллий аҳолиси ҳам сиёсий кураш жабҳасига ортилди. Жадинлар пайдо бўлиб келаётган миллий-демократик кучларнинг етакчиси бўлиб майдонга чиқдилар. Улар демократик инқилобга катта умидлар боғлаб, унинг ғояларини амалга оширишга ҳаракат қилиш билан биргаликда миллий бирликни мустахкамлашга киришдилар.

Бу ҳаракат ўзининг шаклланиш йўлини босиб ўтар экан, аср бошларидан 1917 йил февраль инқилобига қадар бўлган биринчи босқичида, миллий озодлик ҳаракати сифатида узил-кесил расмийлашди. Февраль инқилобининг рўй бериши ва чор ҳокимиятининг

²⁰ Қосимов Б.Юсупов Ш. Долимов Д. Ризаев Ш. Аҳмедов С. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти.-Т.: “Маънавият”, 2004 йил, 5-бет.

фалажланиши билан у ўзининг пировард сиёсий мақсади-мустақил давлатни барпо этиш ғоясини амалга оширишга киришди. Лекин бу ҳаракатнинг кучли ва бирлашган партия ё ташкилотга эга бўлмаганлиги ҳамда халқ оммасини ҳали уйғота олмаганлиги сабабли, унинг мустақил ўзбек давлатини барпо этиш режаси рўёбга чикмади. Ҳали оёққа туриб улгурмаган ёш Туркистон мухторият ҳукуматини шўролар давлати кўп ўтмасданоқ парчалаб ташладилар .

Жадидчилик ҳаракати ва унинг намояндаларини ёқтирмаган большевиклар бу ҳаракатни фақат маърифий ҳаракат деб бохолаган ва уларни сиёсий калтабинликда айблаб келган эдилар. Жадидчилик ҳаракатининг улкан арбоблари ва ташкилотчиларидан бири Мунавварқори Абдурашидхонов 1927 йилда ёзган мақоласида большевиклар қўйган бу айбга: “Чор ҳукуматини йўқотиш жадидларнинг тилагида бор эди. Сиёсий вазифамиз ва мақсадимиз ҳам шундан иборат бўлиши яширин эмас. Наинки, биз жадид мактаби очиш билан савдо хизматчилари, бошқача таъбир билан айтганда, дўконда ўлтириб насия ёзадурғон ходимлар етказсак. Бу ишга ақлли одам шу баҳони беришда у ёк, бу ёкни мулоҳаза қилсун”²¹ дея жавоб ёзган эди.

Мунавварқори Абдурашидхоновнинг бу сўзларига таяниб айтиш мумкинки, жадид мактабини тузишдан мақсад, большевиклар айтганидек, савдо ходимларинингина тайёрлаш эмас, балки халқнинг умумий савиясини кўтариш, замонавий фанларни эгаллаган инженер, врач, журналист, юристдан тортиб, давлат арбобиғача бўлган кишиларни тарбиялаш ва улар ёрдамида давлат идораларини ерлилаштириш, шу тарзда мустамлакачиларни Туркистон тасарруфидан сиқиб чиқариш эди. Жадидчилик ҳаракатининг бу жабҳалари орқали Туркистон халқлари ҳаётини тубдан ўзгартириб, мустақил ўзбек давлатини курмоқчи бўлдилар. Туркистонда сиёсий партиялар фаолиятини яхши ўрганган француз разведкачиси майор Лякоста, 1906 йилда ўз мамлакатига йўллаган хуфёномасида бундай ёзган эди: “Туркистон ўлкасидаги энг эътиборли ва келажаги порлоқ сиёсий куч социал демократлар (большевик ва меньшевиклар) ёки социал инқилобчилар (эсерлар), ё кадет ва либераллар эмас, балки ўзбек жадидларидир”²². Жадидларнинг халқаро алоқалари жуда кенг қамровли бўлган. Улар Россия, Туркия, Миср ва бошқа мамлакатлардаги жадидчилик оқимлари дастурларидан хабардор бўлганлар, ўзаро сафарлар, мулоқотлар орқали тажриба алмашганлар. 1905-1906 йилги Россиядаги инқилобий ҳаракатлар Туркистонга ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Прогрессив кучлар жипслаша бошладилар ва жадидлар маърифатчилик фаолиятини жадаллаштирдилар. Бу фақатгина мактабларда эмас, балки жонли матбуотчилик фаолияти, жумладан, рўзномаларнинг кўплаб вужудга келишида ҳам кўринди.

²¹ Жадидчилик: ислоҳат, янгиланиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш.-Т.: “Университет”, 1999 йил, 33-бет.

²² Жадидчилик: ислоҳат, янгиланиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш.-Т.: “Университет”, 1999 йил, 34-бет.

Лекин тез орада чор маъмурияти ўзининг эксперти Н.П.Остроумов билдиришномасига асосланиб, бу рўзномаларни ман этди.

Жадидлар Россиядаги сиёсий жараёнларни диққат билан кузатиб бордилар, вужудга келаётган рус сиёсий партиялари дастурларини ўргандилар. Лекин миллий менталитетнинг ўзига хос хусусияти бўлган ўзбек халқининг тинчликсеварликка, босиқликка мойиллигидан келиб чиқиб, улар тинчлик йўли билан, жамоатчиликнинг муружаатлари, Давлат Думасидаги оммавий баҳслар ва бошқа легал воситалар билан подшо ҳокимиятидан ўз мақсадларини амалга ошириш йўлида ён беришга эришишга интилдилар. Аммо чоризм маъмурияти Давлат Думасида туркистонлик вакиллар бўлишини ман этган. Бу, бир томондан, ўлка халқининг ҳуқуқлари ва қадр-қимматини поймол қилиш бўлса, иккинчи томондан, уларнинг сиёсий онгининг ўсиши Россия империяси давлатчилигига хавф туғдирар эди. Ўшандаёқ жадидлар, Маҳмудхўжа Бехбудийнинг 1906 йил 11 октябрда “Хуршид” рўзномасида чоп этилган мақоласида ўз аксини топган хулосага, яъни бирлашиб ягона мусулмон партияси тузиш ва Бутунроссия мусулмонлари иттифоқи таркибига кириш зарурлиги ҳақидаги фикрга келдилар²³. Шу билан улар Россиядаги барча туркий халқпарвар орасидаги прогрессив кучларга таянишга интилдилар. Ушбу мақоласида Бехбудий социал-демократлар партиясига нисбатан ўзининг салбий муносабатини билдиради. У бу партиянинг дастурини мусулмонлар ҳаёти нормаларига мувофиқ келмайдиган ҳаёлий (утопия) дир, деб ҳисоблаган. Марказий Осиё жадидчилигига Туркия ва 1905-1911 йиллардаги Эрон инқилоблари сезиларли таъсир кўрсатди. Бу мамлакатлардаги миллий зиёлилар вакиллари монарх ҳокимиятининг конституцион доирада чекланишига, миллий буржуазиянинг иқтисодий қудратини мустаҳкамлаш учун шарт-шароитларни қўлга киритишга эришишни ўз олдиларига мақсад қилиб қўйганлар. Бироқ у даврнинг тажрибалари Туркистон жадидлари томонидан механик тарзда кўчириб олинмади. Улар Шарқ ва Европа мамлакатларининг мустамлакачиликка қарши кураш ҳамда демократик ҳаракат амалиётидан ўлка шароитларига мувофиқ келувчиларини танлаб олдилар, шароитга тўғри келмайдиганларидан воз кечдилар ёки бир оз ўзгартириб қабул қилдилар. Россия Февраль демократик инқилоби арафасида, Туркистон жадидчилиги етук сиёсий ҳаракатга айланди. Агар Биринчи Жаҳон урушидан кейин жадидлар парламентар монархия учун курашган бўлсалар, Февраль инқилобидан кейин Туркистон жадидларининг “таракқийпарварлар” оқимини ташкил қилган радикал қисми анча кенг қамровли, бир қатор сиёсий талабларни илгари сурди. Улар қаторига маҳаллий аҳоли ҳуқуқларини кенгайтириш томон ўлкани бошқариш юзасидан асосий ислохотлар ўтказиш, ўлкага Давлат Думасидан аҳоли сонига қараб ўрин бериш, асосий демократик эркинликлар, аввало, миллий матбуот эркинлигани таъминлаш, чоризмни конституцион тузум

²³ Бехбудий М. Танланган асарлари.-Т.: “Маънавият”, 2009 йил, 147-бет.

билан алмаштириш кабилар кирарди. Россиядаги Февраль демократик инқилоби Россияда янги давлат тузуми ўрнатилгандан сўнг федератив давлат шаклида мухторият олишга умид боғлаган жадидларни руҳлантириб юборди. Айни пайтда, миллий сиёсий партиялар ва ташкилотлар, жумладан, жадидлар томонидан “Шўрои Исломия”, “Иттифок” каби бир қатор ташкилотлар тузилди²⁴. Бу пайтга келганда жадидлар туб ерли аҳоли ижтимоий таркибининг турли қатламларини ўз ортларидан эргаштира олдилар, улар онгида мусулмонлар бирлигини мустаҳкамлаш, жипслаштириш ҳиссини уйғотдилар. Аммо улар тез кунларда тушундиларки, Россиядаги Муваққат ҳукумат ҳам, унинг Туркистондаги Муваққат Қўмитаси ҳам ўлкада аввалгидек мустамлакачилик сиёсатни давом эттириш йўлини тутмоқда.. Чунончи, бу сиёсат Таъсис мажлисини чақиришга тайёргарликда яққол намоён бўлди. Шу вақтдан жадидлар учун мустақиллик ва мухторият ё ҳаёт, ё мамот муаммосига айланди ва жадал сиёсий жанглар бошланди. Улар ҳукуматнинг мустамлакачилик сиёсатини қаттиқ танқид остига олдилар ва Туркистоннинг Россия Демократик Федератив Республикаси таркибида миллий-худудий мухторият олиш учун астойдил ҳаракат қилишга киришдилар. Жадидларнинг дастурий хужжатларида диққат-эътибор миллий-худудий мухториятнинг асосий тамойилларини амалга ошириш механизмлари Туркистон Федератив Республикаси имкониятларига таалукли бўлган масалалар бўйича, қонунлар чиқаришни амалга ошириш учун чакирилган мустақил ваколатли ўлка ҳокимиятининг олий органлари, бошқаруви ва суди механизмларини ишлаб чиқиш, ўз давлат тузилишини барпо этишга қаратилди. Бошқарувнинг пойдевори сифатида республика шакли танлаб олинди. Демократик ҳуқуқ ва эркинликлар берилган ва конституцион жиҳатдан қафолатланиши лозим бўлган демократик жамиятни шакллантириш - устувор мақсад қилиб белгиланди. Туркистон жадидлари давлат мустақиллиги ҳақидаги ўз ғояларини ҳаётга татбиқ этишни мамлакатдаги турли ижтимоий кучлар ўртасида тинчлик ва келишувчилик, демократик асосда шакллантирилган Россия Таъсис мажлисини чақириш билан боғлаганликлари ҳам диққатга сазовор. Ўша пайтда, жадидларнинг тараққийпарвар намоёндалари “Шўрои Исломия”, консерватив қисми “Шўрои Уламо” ташкилотларига ажралиб кетган эдилар. Аммо Таъсис мажлисида ўрин олиш масаласининг муҳимлигини англаш, бу икки жадидчилик оқимининг қўшилишига ва “Турк Одами марказияти” номи билан аталувчи ягона Туркистон Федералистлари партиясининг ташкил этилишига олиб келди. Бироқ, Туркистондаги октябрь воқеалари ва большевикларнинг ҳокимиятни эгаллаши уларга ўз мақсадларини охиригача амалга оширишларига имкон бермади. Шунга қарамай, улар янги большевиклар ҳокимиятининг “Миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаши тўғрисида”ги декларациясида кўрсатилган ҳуқуқларидан фойдаланиб, маркази Кўконда бўлган,

²⁴ Жадидчилик: ислоҳат, янгиланиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш.-Т.: “Университет”, 1999 йил, 41-бет.

“Туркистон мухторияти” деб аталган мустақил мухтор республика эълон қилдилар²⁵. Уч ойгина яшаган бу мухтор республика тарихи, унинг оқибатида жадидларнинг таъқибга учраши ва амалда, 1937-1938 йилларда бутунлай қириб ташланиши, тарихнинг қонли саҳифаларидир. Лекин жадидлар феолиятидаги сиёсий ҳаракатлар халқимиз миллий онгини ва сиёсий дунё қарашини кенгайтишига хизмат қилди. Хусусан, 1917 йил 19 мартда Тошкентда Мунавварқори Абдурашидхонов бошчилигида “Шўрои ислом” ташкилоти тузилди. 14 мартда бўлиб ўтган йиғилишда “Шўрои ислом” нинг 5 кишидан иборат раёсати тузилди. Унинг ҳайъатига Мунавварқоридан ташқари Абдурауф Фитрат, Убайдулла Хўжаев ва бошқар- ди. “Шўрои ислом”нинг асосий мақсади Туркистон мусулмонларини бирлаштиришга доир ишни авж олдириш, Таъсис мажлисига тайёргарлик кўриш, Туркистонга миллий-диний мухторият бердириш, шахсий мулк эғалигини сақлаб қолиш ва х.к.дан иборат эди. Тезда ўлканинг бошқа жойларида ҳам “Шўрои ислом”нинг шўъбалари тузилди. 1917 й. июнь ойида ”Шўрои ислом”нинг бир гуруҳи (кўпроқ, рухонийлар) бу ташкилотдан ажраб чиқиб, ўзининг “Шўрои уламо” ташкилотини тузди, 1917 й. Март-апр ойларида Тошкент, Самарканд, Фарғона ва бошқа шаҳарларда мусулмон меҳнаткашлари касаба уюшмалари тузилди. Шу тарзда миллий демократия тобора ўсиб борди. Маҳаллий ташкилотлар прогрессив ғояларни, ўлка мустақиллиги истикболини ёқлаб чиқдилар. 1917 й, 16 апрелда Тошкентда “Шўрои ислом” ташаббуси билан Бутунтуркистон мусулмонлари I қурултойи бўлиб ўтди. Қурултой Россияда Федератив демократик республика таъсис этиш, барча халқларга, жумладан Туркистон халқларига ҳам миллий мухторият бериш ғоясини қўллаб-қувватлади. Қурултойда Туркистон ўлкаси мусулмонлари совети (Ўлкамуассовет) тузилди. Шундай қилиб 1917 й. 1 (14) ноябрга қадар ўлкадаги сиёсий вазиятни 3 та асосий куч белгилади²⁶. Булар: Муваққат ҳукуматнинг Туркистон қўмитаси бўлган Ўлкамуассовет Ўлка ишчи ва солдат депутатлари етакчилиқ қилган. Ўлкамуассовет Муваққат ҳукуматни Қўллаб - қувватлашни давом этсада Ишчи солдат депутатлари Советидаги большевиклар фаолиятига қарши турдию, лекин Россиядаги 25 октябр (7 ноябр) инқилобий тўнтариш Туркистондаги сиёсий вазиятни большевиклар фойдасига ҳал бўлишига олиб келди. Лекин жадидларнинг сиёсий феолияти бироз бўлсада тўхтамадики, балки янада феоллашиб авж олиб борди.

Буни 1917 йилда Туркистоннинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида энг муҳим масалаларидан бири, бу туркистондаги давлатчилиқни ташкил этиш жадидларнинг энг олий мақсадларидан бири бўлганлигидан бўлиши мумкин. Ўша тарихий шарт-шароитларда миллий давлатчилиқка эга бўлиш ғояси турли ташкилот ва партияларининг ўзаро

²⁵ Шарипав Р. Туркистон жадидчилиқ ҳаракати тарихидан. -Т.: “Ўқитувчи”, 2002 йил, 67-бет.

²⁶ Аъзамхўжаев С.С. Туркистон мухторияти жадидчилиқ миллий-демократик давлатчилиқ ғояларининг амалдаги ифодаси.-Т.: “маънавият”, 1999йил, 152 –бет.

курашида асосий курулга айланганди. Жадидларнинг интилишлари Туркистонда федератсия асосида миллий-демократик давлатчиликни барпо этишга қаратилган эди. Жадидларнинг мухтарият (афтаномия), давлатчилик тўғрисидаги ғоялари ўша пайтдаги Россияда мавжуд сиёсий-ижтимоий ва инқилобий аҳвол билан боғлиқ ҳолда шаклланиб келди. Улар мустамлака халқларнинг Россиядан бутунлай мустақил бўлиб чиқиб кетишларини ҳали кун тартибига қўёлмаган эдилар. Чунки Россиядек қудратли империя чангалидан аста-секинлик билан, оқилона нозик сиёсат юргизиш орқали бутунлай мустақилликка эришиш мумкинлигини жадидлар яхши англаганлар. 26 ноябрдан Кўкон шаҳрида Ўлка мусулмонларининг IV ғавқулдда съезди иш бошлади. Унда ўлканинг барча минтақалари ва кўпгина жамоат ташкилотларидан 200 нафардан ортиқ вакил ҳозир бўлди²⁷.

Кун тартибига ўлкани бошқариш шакли, Туркистон Марказий мусулмонлар шўросини қайта сайлаш, Туркистон Таъсис мажлиси, милиция, молия ва бошқа масалалар қўйилди.

Мандат комиссиясининг аъзоси Т.Норбўтабеков қатнашчиларни вакиллар таркиби билан таништирди. Бу пайтда съездда Фарғонадан - 100, Сирдарёдан - 22, Самарқанддан - 21, Бухородан - 4 ва Каспий ортидан - 1 вакил қатнашаётган эди. Вилоят вакилларида ташқари съездда, шунингдек, “Шўрои Исломия”, “Шўрои Уламо”, мусулмон ҳарбийлари шўроси, Ўлка яҳудийлари жамияти (Пао-лей Сион), шунингдек, маҳаллий яҳудийлар вакиллари қатнашди! Маҳмудхўжа Бехбудий ўз чиқишида съезднинг ҳукукий жиҳатдан қонунийлиги ҳақида шундай деганди: “Съезд қарорлари шунинг учун ҳам катта мавқега сазоворки, унда Туркистоннинг оврупалик аҳолиси вакиллари ҳам қатнашмоқда”²⁸.

Маҳмудхўжа Бехбудийнинг таъкидлашича, ҳайъатни ҳам шундай тузиш керакки, унга турли мусулмон гуруҳлари билан бирга рус, яҳудий ва бошқа халқларнинг вакиллари киритилсин. Вакиллар уни қўллаб-қувватлайди. Андижон вакиллари шу фикрга қўшилади, ундан сўнг сўзга чиққан Кўконлик вакил О. Маҳмудов ҳам “Ҳайъатни сайлашда вилоятлар бўйича эмас, балки алоҳида диний қарашлар ва миллий гуруҳларни ҳисобга олган ҳолда, яъни билимдон, ўқувли ва ғайратли кишиларни танлаб олиш керак”, дейди.

Муҳокамадан кейин 13 кишидан иборат ҳайъат сайлашга келишиб олинди. Оқиқ овоз билан қуйидаги тартибда ҳайъат сайланади: М.Чўқаев, У. Хўжаев, Ю.Агаев, С.Акаев, С. Герцфельд, О.Маҳмудов, А.Ўразаев, И.Шоаҳмедов, Кишчинбаев, Камол Қози, Абдул Бадин, Тиллаев, Каримбоев.

Съезднинг уч кунлик фаолияти мобайнида, вакиллар Туркистоннинг бўлғуси сиёсий тузуми тўғрисида қатъий бир фикрга келишди. Деярли яқдил овоз билан (икки киши қарши)

²⁷ Жадидчилик: ислоҳат, янгиланиш, мустақиллик ва таракқиёт учун кураш.-Т.:“Университет”, 1999 й, 153-б.

²⁸ “Улуғ Туркистон”, 1917 йил, 8-декабрь.

1917 йил 27 ноябр куни кечаси соат 12 да қабул этилган қарорда, жумладан, шундай дейилади: “Туркистонда яшаб турган турли миллатга мансуб аҳоли Россия инқилоби даъват этган халкларнинг ўз ҳуқуқларини ўзлари белгилаш хусусидаги иродасини намоён этиб, Туркистонни Федератив Россия республикаси таркибида ҳудудий жиҳатдан мухтор деб эълон қилади, шу билан бирга мухториятнинг қарор топиш шакллари Таъсис Мажлисига ҳавола этади”. Шундан кейин съезд “Туркистонда яшаб турган миллий озчилик аҳоли ҳуқуқларининг муттасил ҳимоя қилинишини тантанали равишда эълон қилади”.

28 ноябрда ташкил топаётган мазкур давлатнинг номи аниқланиб, “Туркистон Мухторияти” деб аталадиган бўлди²⁹. Ҳокимият таркиби эса қуйидагича шаклланиши лозим эди: Таъсис съезди чақирилгунга қадар, ҳокимият тўла равишда Туркистон Муваққат Кенгаши ва Туркистон Халқ (миллий) Мажлиси қўлида бўлади.

Жадидчиликнинг феномени шундаки, кейинги уч аср ичида бу оқим биринчи бўлиб миллий давлатчилик қуришга уринди, ягона мустақил Туркистон учун қурашди ва у миллий мустақиллик ғоясига асос солди, уйкудаги Шарқни уйғонишга ва ҳаракатланишга, озодлик, миллий ғурур, ўз буюк аجدодлари, бой маданияти ва, умуман, мустамлака тузумнинг тазйиқи остида унутилган барча қадриятларини хотирлашга ундади. Жадидлар таълимоти ўз замонасининг ҳақиқий таълимоти эди. Чунки у нафақат тараққийпарвар шахслар, балки фикрловчи ёшларни, шунингдек, барча тараққийпарвар зиёлиларни ўз кетидан эргаштира олди. Уларнинг фаолияти ва дастури келажак учун намуна бўлди. Жадидлар томонидан жамиятда пишиб етилган ижтимоий вазифаларни тадрижий-ислохотчилик тамойиллари асосида ҳал этиш ишлаб чиқилганлиги, уларнинг формацион-институционал ўзгартиришларни, мустамлака тузумни тубдан йўқотишнинг максимал даражада самарали йўлларини танлай билган-ликлари, шубҳасиз, уларнинг тарихий хизматларидир. Жадидларнинг концептуал ғоялари ҳозирги ўзгаришлар ама-лиётининг маънавий даракчиси, бугунги кундаги стратегия ва кенг қамровли ислохотлар курсининг генетик асоси бўлиб хизмат қилди. Тарихдан яхши маълумки, деб ёзади Бехбудий, “Ҳақ олинур, берилмайдур. Ҳар миллат ва мамлакат халқи ўзининг ҳуқуқи, дини ва сиёсатини ҳаракат ва иттифоқ ила бошқалардан олади... Биз мусулмонлар, хусусан, Туркистон мусулмонлари, истаймизки, ҳеч бир киши бизнинг дин ва миллатимизга зулм таҳдид қилмасун ва бизни ҳам бошқаларга таҳдид қилмоққа асло фикр ва ниятимиз йўқ”³⁰!

Жадидчилик ўзидаги қайси белгилари билан фавқулодда ҳодиса эди? Уларнинг жамиятдаги инқироз ва мутаассибликни шу даражада аниқ кўришларига, диний, ҳуқуқий ва ахлоқий нормаларга амалий ёндашишига нима ёрдам берди? Биринчидан, унинг ноёблигига (феномени), аввало, унда ғоятда юқори даражадаги ақл-идрокли, ҳам Шарқ, ҳам Европа

²⁹“Улуғ Туркистон”, 1917 йил, 8-декабрь, “туркестский вестник”, 1917йил, 1-декабрь.

³⁰ Бехбудий М. Танланган асарлари. -Т.: “Маънавият”, 2009 йил, 13-бет.

маданиятига хос билимларга эга бўлган зиёлилар жамланганлиги билан белгиланади. Ўтмишга назар солиб, уни ўрганиб, ўз даврини ташкил қилган жадиждлар ўз Ватанининг келажоғи лойиҳасини туза билдилар, унинг ривожланиш йўллари режалаштирдилар. Уларнинг деярли барчаси олий диний таълим олганлари, Жомий, Навоий, Ғолибий шеърлари, қадимги Шарқ мутафаккирларининг фалсафий асарлари руҳида тарбияланганлари ҳолда, ўз билимларини чет эл маданияти, жумладан, ҳам Шарқ, ҳам Ғарб маданияти ютуқлари билан бойитдилар, албатта, бу нарса уларнинг бошқа давлатларнинг турмуш тарзи қонуниятларини ўрганишга итилишлари, уларнинг энг яхши зиё уруғларини ўзларининг сермахсул ва қадимий маданият тупроғида қўллаш учун ўрганиш ва тушунишга уринишлари эди. Жадиждлар онгида маданиятнинг юқори даражадаги ютуқлари сараланди ва уйғунлашуви юз бердики, унинг асосида Туркистондаги тараққиётнинг махсус шакллари мулоҳаза этилиши ва ишлаб чиқиши рўй берди.

Жадиждларнинг сиёсий қарашларини тасавур этишда 1913 йилда “Туркистон овози” ва “Ғолис Туркистана” газеталарида кутарилган қуйидаги уч масала ҳам диққатни жалб этади:

1. Сибирь темир йўлидан то Афғонистон ва Эронгача бўлган жойда яшаётган бутун ерли халқлар билан руслар орасида ҳуқуқ ва солиқлар соҳасида тенгликни вужудга келтириш;

2. Кўчманчи ҳаёт кечирувчи мусулмонларга қишлоқ ва шаҳарлардан жойлар бўлиб берилганига қадар кўчиб келётган русларга ер бермаслик;

3. Замонавий маърифатни тарқатиш.

Ушбу масалаларнинг йўналиши рус давлатининг улуғ миллатчилиқ сиёсатиға қарши қаратилганлиги жадиждларнинг миллий озодлик ҳаракатидаги энг аҳамиятли қарашларидир. Рус давлатининг маориф ва маданий соҳадаги сиёсати ўзбек ва бошқа туб аҳолини саводсизликда ва қолоқликда сақлашға, умумжаҳон тараққиётдан маҳрум этишға қаратилган эди. Шунинг учун ҳам халқ оммаси маънавий жиҳатдан қашшоқлашди. Мана шундай реакцион сиёсатға қарши ўлароқ жадиждларнинг маърифий ва маънавий чиқишлари юзага келди.

XIX асрнинг иккинчи ярми - XX аср бошларидаги шароит жадиждларнинг сиёсий, иқтисодий ва маънавий қарашларини белгилаган эди. Бу тарихий аҳамиятға молик ғоялар миллий буржуазия, руҳоний ва умуман маҳаллий юқори табақанинг илғор вакилларини ҳам қамраб олди. Чунки Россия ҳукмронлиги ўлкани хом ашё манбаси ва тайёр маҳсулотлар бозорига айлантирди, мустамлакачилик ва улуғ миллатчилик сиёсатини авжига

миндирди. Ватанга содиқлик ва унинг мустақиллигини тиклаш ҳис-туйғулари ҳам жадиждлар етакчилигида жамиятдаги барча табақаларни озодлик курашига чорлади. Жадиждлар шароит тақозосига кўра, биринчи навбатда, халқнинг саводини чиқариш, билимини ошириш, миллий ҳис-туйғуларини ва сиёсий онгини ўстириш учун курашдилар. Ватанпарвар жадиждларнинг асосий мақсадларидан биринчиси миллий истиқлол бўлса, иккинчиси, миллий тараққиёт бўлган. Зеро, Мунаввар кори, Фитрат, Чулпон сингари эрксевар жадиждларнинг айтганидек, "оёғида ҳатто олтин кишан билан яшовчи халқ ҳам муте халқдир". Шунинг учун, жадиждлар авваламбор уз олдиларига мудрок халқни уйғотиш, улар қалбига истиқлол орзусини пайвандлаш вазифасини қўйдилар.

Бошқачароқ айтганда, улар фаолиятининг дастлабки босқичида маърифатпарварлик салмоқли ўринни эгаллади. Аммо, бу уларда сиёсий ғоялар ва мақсадлар йўқ эди дейиш эмас, албатта. Аксинча, юқоридаги фикрлармиз, сиёсий қарашлар мавжуд эканлигини тасдиқлайди, лекин уни дарҳол амалга ошириш учун ҳали шароит етилмаган эди.

Шундай қилиб Туркистон Мухторияти миллатларини ўз тақдирини ўзи белгилаш масаласини демократик йўл билан ҳал этишга бел боғлаган халқ иродаси ва илғор зиёлиларнинг кўтаринки хатти-ҳаракатлари заминида вужудга келди.

Демак, жадиждчилик онгли ҳаракат кучлар нисбатини тўғри ҳисобга олган ҳолда ўзининг бош стратегик мақсади, Ватанни озод қилиш, миллатни ижтимоий ғафлат уйқусидан уйғотиш ва жамиятни тараққий эттириш учун мактаб, маърифат, матбуот, адабиёт, маориф ва маданиятдан тактик йўл сифатида кенг фойдаланди.

Жадиждчилик ҳаракатининг мақсад ва моҳияти унинг шиоридан ҳам маълум. Ўз даврида миллатга маънавий-мафкуравий ота бўлган Мунавварқорининг кўрсатишича, жадиждларнинг энг яхши кўрган шиори "Озодлик, Тенглик ва Адолат" бўлган.

Шунга қарамай жадиждлар, жадиждчилик онгли маданий-маърифий, ижтимоий-сиёсий, мустамлакачиликка қарши антифеодал ва демократик ҳаракат бўлган эди.

У ижтимоий адолат, тенглик ва озодлик учун истиқлол байроғини баланд кўтариб курашди. Ватан ва миллатнинг озодлиги учун курашда енгилди, бироқ тарихда ибратли тажриба қолдирди.

II-БОБ ЖАДИДЧИЛИК ВА МИЛЛИЙ ИСТИҚЛОЛ ҒОЯСИ.

2.1 Жадидчилик фалсафасида миллий истиқлол масалаларининг кўтарилиши.

Бугун биз юзма-юз бўлиб турганимиз миллий ғоя, миллий мафкура масалалари бундан юз йил олдин жадидларимиз томонидан ҳам кун таркибига қўйилган ва қизғин муҳокама қилинган эди.

Аввало “миллат” ва “миллийлик ҳақида”. “Мулла Насриддин” журналининг муҳаррири, “Ўликлар” драмаси билан Тошкентнинг “Колизейи”да маҳаллий халқни ларзага солган Жалил Мамадқулизодадининг “Миллат” номли мақолси бор. Маълум бўлишича, миллат тушунчаси илк бор қадим юнон файласуфи, бундан сал кам 2 ярим минг йил муқаддам яшаган Демокрит томонидан қўлланилган экан. У бу тушинчани “ҳар бир мамлакатнинг ягона сабаби” деб тушинтиради. Шундан сўнг қанча замон ўтиб, XVIII аср француз инқилоби даврида бу масала яна ўртага тушди, бироқ ҳали ҳам бу тушинча айрим халқларда шаклланиб улгурган эмас, деб давом этади адиб.³¹

Бунга шуни қўшимча қилиш мумкинки, дин ва ирқ масаласи, миллат ва маҳзаб масаласи туркий халқларда ҳеч бир замонда четга суриб қўйилган эмас. Аксинча ҳамиша диққат эътиборда келган. Буюк Навоий замондошларини таърифлар экан, “шамс ул-миллат”, “зайн ул-миллат”, “нур ул-миллат” сифатларини қўллайди. Эҳтимол, буюк боболаримизнинг миллат ҳақидаги тушинчалари у ҳақидаги бугунги кўз-қарашларимиздан бирмунча фарқланар (масалан, у миллат билан динни ҳамиша ёнма-ён, ҳатто синоним даражасида қўллайди). Бироқ факт шуки, у миллатни инсониятнинг яшаш шакли сифатида тушинади ва уни маълум диний, ҳудудий, инсоний қиёфада, муайян аслий хусусиятларига эга ҳолда тасаввур этади. Бундай тушиниш XVIII асрдан Оврўпада конкретлашиб боради ва 3-Салимнинг “Низоми Жадид”и, айниқса, Мустафо Рашид Пошонинг 1837 йилги “Танзимот фармони”дан сўнг Усмонли Туркиясига, ундан Кавказ, Волгабўйи орқали Туркистонга келди. Ўз навбатида бу ғоя ва тушинчалар бевосита Оврўпа орқали Русияга ёйилди, ундан ўша давр чор тузими истилоҳи билан айтганда, “ғайрирус мусулмонлар”га ўтди. Миллат тушинчасига яна бир ибора “Таржимон” газетасининг 1908 йил 58-сонида муҳаррирнинг “Миллат” номли бир мақоласи босилган. Муаллиф “Миллат нодир?” деган савол қўяди ва бу борадаги Ғарбу Шарқнинг назарияларини келтираркан, ёшлигидан қулоғига қуйилган “дин ва миллат бирдир” деган фикрга тўхталади. Унингча бу ғоят “эски назария”, “сиёсий назария”. Уни ислом фуқароси мусовийлардан-яхудийлардан олган. Турклар, эронийлар тарихи шуни кўрсатадики, улар исломлашдилар, лекин араблашмадилар, туркликни, эронликни сақлаб қолдилар. Демак бу назария илмий асосга эга эмас.

³¹ Қосимов Б. “Миллий уйғониш” Т., “Маънавият” 2002 йил

Энди ғоя ҳақида И.Гаспринский 1895 йилда ёзган мақолаларидан бирини “Ғоя” деб ёзган эди. Унингча, халқлар ҳаётидаги барча буюк воқеаларнинг тағ-заминида у ёки бу ғоя ётади. Энг улуг кашфиётлар, аввало улар ҳақидаги орзу-ниятлардан бошланган.

Ислом ғоялари ярим дунёни бир ховуч араблар атрофига бирлаштирилди. Москва атрофига бирлашув ғояси қудратли Русияни майдонга келтирди. Тенглик ва озодлик ғояси французлар мавқеини Оврўпада сарбаланд қилди.

Ғоясизлик – чи! Миллатни заифлантирувчи, турғинликка – таназзулга олиб боровчи мана шу ғоясизлик, мақсадсизликдир.

Тарих неча марталаб ақлу истеъдодига гувоҳ бўлган Шарқ халқлари нега бундай залолатга ботди? Неча юз миллион хитойлар, хиндлар сўнги минг йил давомида ўзларини кўрсата олмай, нега бошқалар етовига тушиб қолдилар? Сабаби – ғоясизлик,- деб тушинтиради муаллиф.

Шундан кейин у Русия қўл остидаги мусулмонлар ҳаётига ўтади. “Таасуфки, Русиянинг мусулмон жамиятида асл ва чинаккам ғоя, орзу йўқ, - деб ёзади муаллиф. – Улар ёлғиз шу куннинг, шу дақиқанинг манфаати, шу биргина қоринни тўқлаб олиш манфаати билан яшайдилар ва ҳозиргидан бир неча марта яхшироқ ишламоқ ва яшамок мумкинлигини билмайдилар. Бизда тушни табир қилувчи рисоалар, гул ва булбул ҳақидаги қўшиқлар, ўзи бир қарич, соқоли бир қарич полвон ҳақидаги китоблар кўп, аммо миямизни қоплаб олган жаҳолатни тарқатувчи, аҳволимизни тушинтириб бергувчи, тараққиёт хусусида, келажак хусусида ўйлашга, илгарига интилишга мажбур этадиган бирор китоб йўқ. Шундай экан, маорифга, тараққиётга интилишни ўз олдимизга вазифа ва орзу қилиб қўймоқ керак эмасми.

Шу ғоя билан иш тутилса, миллатнинг ривожланишига, маърифатли авлод шаклланиб ҳаётнинг гўзаллашишига Исмоилбек дил-дилдан ишонади.

Бугина эмас, аъзоларидаги маданият ва тараққиётга омил ҳаётий хусусиятларининг даражаси билан ўлчанади” – деб ёзади Исмоилбек 1908 йилда “Илм ва маърифат даври” мақоласида. Илм-хунар, ғайрат ва меҳнат билан қўлга киритади. Ғайрат ва меҳнат эса илму хунар туфайли самара беради. Булар ўзаро боғлиқ. Қавмининг кўпчилиги жисмонан соғ бўлиб, илму-хунардан бебаҳра қолиши ва ҳаёти паришон бўлиб, ўзини химоя қилмоқдан ожиз холга тушиши мумкин. Илму – маърифатда қувватли Оврўпа миллатларнинг соғлом Африканинг асоратга олишлари бежиз эмас.

Хўш, бунинг олдини олиш учун нима қилиш керак Маърифатга эҳтиёж, илм-фанни эгаллаш ғояси миллатнинг кўпчилиги томонидан англаниши керак. Дарҳақиқат, жадиidlаримиз олиб борган ишлар матбуотнинг йўлга қўйилиши, “усули жаид” мактаби назарияси ва амалиёти, театирчилик, ҳамма-ҳаммаси шунга хизмат қилдирилди. Шу

тариқа ҳар бир ғоянинг миллий ғояга айланиши, жадиdlаримиз фикрича икки шартни тақозо этади.

1. Ғоя миллатнинг туб, асил эҳтиёжларидан, туриш турмишидан, асрий анъаналаридан, ўзлигидан, ва табиёки, имкониятидан келиб чиқмоғи лозим.

2. Мазкур ғоя миллат томонидан англаниши, хис қилиниши, бошқача айтганда, онгига жойлашиб, юрагидаги ўтга айланмоғи, сўнгсиз иштиёқ ҳосил қилмоғи керак.

Табиёки, ҳар бир миллат тараққий топмоғи учун, жаҳон илму-фан янгиликларидан, умум инсоний ғоялардан фойдаланмоғи шарт. Лекин бир муҳим бир шарт билан. Бу фикр – ғоялар миллатнинг қалби ва онгидан ўтмоғи, “Миллийлашмоғи” керак. Шундагина у миллат йўлида хизмат қила олади.

Бунда буюк масулият зиёли зиммасига тушади. Чунки миллат эҳтиёжини дилддан англовчи ва уни олдинга бошловчи зиёли синфидир. Бунинг учун эса ўша зиёлининг ўзи “миллий ахлоқ ва тарбия эгаси” бўлмоғи керак.

“Таржимон” газетаси 1884 йилда ёзган эди. “Агар бизим орамизда яхши одамлар бўлсалар бошлаб мактаб билимларидирлар. Агар бизда фойдали одамлар бўлсалар, бу ҳам улардир. Агар орамизда ҳеч бир ҳурмат, мактов, шуҳрат талаб этмай, бутун ғайратини ўқув-тарбия ишига, ҳақиқат йўлига сарф этган кишилар бўлсалар, булар ҳам муаллимлардир.....

Шараф сизларга муҳтарам ўқитувчилар!

Сизнинг фидоий меҳнатингиз қадрига етмаганимиз учун, сизни фақирликда, муҳтожликда қолдирганлигимиз учун бизларни, ўқитган болаларингиз оталарини кечиринг.

Жадиdlаримиз сўнги уч-тўрт аср давомида тушқин ҳолга тушиб тарихини унитаёзган миллатимизга тарих шуурини сингдиришга ва у орқали янги руҳ бахш этишга уриндилар.

“Таржимон” газетасининг 1906 йил декабрь, 1907 йил январь ойларида босилган “Муколамайи салотин” билан Фитратнинг 1918 йилда ёзилган “Темур сағанаси” асаридаги ҳамоҳангликни пайқаш қийин эмас.

Алибек Хусайнзода 1909 йилда “Тараққий” газетасида босилган “Турклик – аскарлик” мақоласида тил материали асосида муҳим бир фикрни илгари суради. Бизнинг буйруқ майлини англатувчи айрим феълларимизда 4-5 қаватли амр маънолари бор экан (масалан: ур, урдир, урдирт каби)ки, бошқа тилларда учрамаскан. Бу ҳол туркдаги ҳукм ва ҳокимиятнинг ғоят қадимлигини, буйруқнинг кўп босқичлиги эса давлат идора тизимида энг кўхна замонлардан буён мансаб-мартабалар силсиласининг қатъий интизоми субординатсиясига амал қилиниб келинаётганлигига далил экан. Масалан қўшин бошлиғи

тўғридан – тўғри аскарларга “Қалъага хужум этинг!” демаскан, саркардаларга “Этдиртиринг!” деркан ва бу буйруқ пояма – поя мингбоши – юзбоши бўйлаб тушиб келаркан. “Ҳар бир миллатнинг тили унинг ҳаётининг, фикрининг, руҳининг ойнасидир” – деб тугалланади мақола.

Жадидлар миллат тараққиётинигина эмас, яшаш, хатто уни сақлаб қолиш кафолатини ҳам миллийликда кўрдилар. “Миллат фикрига, бу азим қувватга ҳеч бир куч бас кела олмади, - деб ёзган эди Юсуф Оқчура. – Юз мингларча хайбатли қўшин бу фикр қаршисида енгилди. Миллат аталмиш бу буюк қудратга бутун тўп ва милтиқ бас кела олмайди”.....

Миллат тушинчаси бирликни талаб қилди. Бирлик дейилганда, асосан инсоний, ирқий, диний муштараклик кўзда тутилади.³² Шулар асосида миллатнинг уйғониши, ўз-ўзини англашида муҳим роль ўйнаган, лекин сўнгроқ асоссиз айблов васиқасига айлантирилган панисломизм, пантуркизм, пантуронизм, маҳаллий миллатчилик каби тушинча ва атамалар пайдо бўлди. Уларнинг айримлари ўз даврида миллий ғоя даражасига кўтарилди, лекин сиёсий жиҳатдан амалга ошириш имконияти бўлмагани учун замон қатларида қолиб кетди.

Дунёда яшаб турган ҳар бир миллатнинг ўз феъли – табиатидан, ҳаёт шароити ва турмиш тарзидан, маслак – эътиқодидан келиб чиққан, асосий тарихий тажрибалари билан мустаҳкамланиб, такомиллашиб борган ва борадиган фикр-қарашлари тизими бор. Менимча миллий мафкура дегани – шу. Бу халқ қандай халқ? Тарихий она ватани қаерда? Дўстлари? Душманлари? Душманга айланган дўстлари? Давлатчилиги, унинг камоли ва заволи. Ирода тузими, аскар тузими. Зехнияти, завқи-диди, имон-этиқоди каби миллатнинг тарихи, турмиши билан боғлиқ ўнлаб масалаларни ойдинлаштирмасдан, у ҳақда аниқроқ бирнарсга дейиш қийин.³³

“Мафкура” – “фикр”дан олинган. Фикр – ғоя демакдир албатта. Фикр – ғоя кўпроқ “хикматлисўзлар”да, мақолларда сақланиб қолган. 1505 йилда Хусайн Байқаронинг темурийлар қўшинини Шайбонийга қарши бирлаштирган муҳокама қилинадиган йиғинга таклифига жавобан эса, “Эл аёқ била борса, биз бош била боргаймиз. Эл таёқ била борса, биз тош била боргаймиз”, - деб ёзади. Бу миллатнинг муҳаббатига, садоқатига тимсол. Муҳаббат ва садоқатнинг бу миллатда ҳеч қачон чалачулпа бўлмаганлигига, ҳамиша бутун келганига далил.

³² Каримов И. А “Миллий истиқлол ғояси: асосий тушинча ва тамоиллар” Т., Ўзбекистон 2000 йил

³³ Каримов И.А. “Ўзбекистон: Миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура” Т., “Ўзбекистон” 1993 йил 74-бет

Туркистонда шаклланган жади́дчи́лик ҳаракати ва унинг ғоявий меросида, мустақиллик, миллий ва унинг ғоявий меросида мустақиллик, миллий ватанпарварлик ғоялари умумбашарий демократик қадриятлар билан йўғилган эди.

Жади́дларнинг сиёсий дастурлари Туркистоннинг мустақиллиги учун кураш вазифасига қаратилган эди. Улар ўз сиёсий талабларини конституцион подшолик тузумини ўрнатиш орқали амалга ошириш мумкин деб билдилар. Шунинг учун ҳам улар сиёсий курашда иштирок этувчи партиялар дастурларига баҳс бериб, кадетлар партиясининг дастурини маъқулладилар.³⁴

Маҳмудхўжа Беҳбудий ўзининг миллий мустақиллик ғояларини илгари сурган экан, ўзининг турли партияларга бўлган муносабатини билдириб, кадетларни қўллаб қувватлашга чақирди.

Беҳбудий 1905 йилда ташкил топган мусулмонлар партиясига ҳайрихоҳлигини алоҳида таъкидлади. “ Бу партия, дейди Беҳбудий, - ўзини умумий – сиёсий талаблари ва эътиқоди билан кадетлар партиясига яқин бўлсада, у мусулмонлар манфаатларини ҳимоя қилиш учун ташкил қилинган. Шунинг учун, биз Туркистон мусулмонлари, сиёсатда кадетларни қўлласакда, мусулмонлар партиясига қўшилмоғимиз даркор. Бу партияга хизмат қилиш, унинг тарафдори бўлиш, дейди у, динимиз, ватанимиз ва миллатимизга хизмат қилиш демакдир”.³⁵

Беҳбудий Туркистонда мусулмонларнинг диний ва фуқаролик ишлари билан шуғулланувчи марказлашган маҳаллий бошқарма тузиш зарурлигини таъкидлайди. Туркистон маҳаллий бошқармаси қозилар суди, вақф мулкани тақсимлаш, мактаб ва мадраса, масжид ва бозор масалалари ва бошқа диний, маҳаллий муаммоларни ўз қарамоғига олиши керак. Бу идоралар ҳукумат маъмурий органларига тенглаштирилган бўлиб, давлат хазинасидан таъминланмоғи керак. Биз Туркистон мусулмонлари учун дейди Беҳбудий диний ва гражданлик бошқармаси сув ва нон каби зарурдир, чунки бусиз биз иймонимизни йўқотамиз ва фалокатга грифтор бўламиз”.

Беҳбудий қози судларга алоҳида диққат билан қарайди, бу судлар шариат асосида майда жиноий ва фуқаро ишларини кўриш билан шуғилланар эди. Беҳбудийни ташвишга солган нарса чор ҳукуматининг қози судларини тугатиш нияти борлиги эди. Бу ҳолдан ташвишланиб Беҳбудий қози судларини қандай бўлмасин сақлаб қолиш зарурлигини таъкидлайди: мусулмонларнинг қози судлари ва диний бошқармаси ҳақидаги масала миллатнинг ҳаёт – мамот масаласидир. Беҳбудий қози судларнинг фақат шариат асосида иш кўриш зарурлигини алоҳида таъкидлайди. Унинг фикрича, бу бошқарма қозилар

³⁴ “Фалсафа” Қомусий луғат, Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти. Т., 2004 йил

³⁵ “Фалсафа” Қомусий луғат, Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти. Т., 2004 йил

судининг ҳукмларини кўриб чиқиш ҳуқуқига эга бўлган кассацион инстанция бўлмоғи зарур ва шу билан бирга суд тизимини давр талабига мослаштирган ҳолда ислоҳ қилиш лойиҳаларни тайёрлаш билан ҳам шуғулланиши зарур, деб ҳисоблайди, бошқарманинг ваколатлари ҳақидаги қарашларида.

Бехбудийнинг мақолалари ва ислоҳ лойиҳаларида баён қилинган ғоялар жаидлар ҳаракатининг асосий дастур ҳужжатлари, ҳаракат қўлланмаси сифатида хизмат қилди.

1917 йил феврал буржуа – демократик инқилоби жаидлар сиёсий дастурларни амалга ошириш учун имконият пайдо бўлганлигига ишонч ҳосил қилди.

Чор ҳукуматининг ағдалиши ўлкада мустамлакачилик сиёсатини миллий зулм заминини зарбага учратиб, миллий озодлик туйғуларининг кучайишига олиб келди. Ўлкадаги туб аҳолининг сиёсий онгида ва курашда кескин ўзгаришлар содир бўлиб, “Шўрои Исломия”, “Шўрои Уламо” каби партиялар ташкил топди. 1917 йил март ойида ташкил топган “Шўрои Исломия” нинг ташкилотчилардан бири жаид Мунаввар қори Абдурашидхонов эди. Бу партиянинг вақтинчалик илк дастурида қуйидаги асосий вазифалар белгиланган эди.³⁶

1. Туркистон мусулмонлари ўртаси замон талабларига мос сиёсий, иқтисодий ва илмий ислохатлар зарурлигини тарғибот қилиш;

2. Туркистон мусулмонлари ягона мақсад ва ягона ғоя асосида бирлаштириш учун барча зарур чора ва тадбирларини амалга ошириш;

3. Халқини янги муваққат ҳукуматни қўллаб қуватлашга чақириш;

4. Мамлакатни идора этиш шакллари ҳақида маълумотлар тарқатиш ва таъсис мажлисига тайёргарлик кўриш.

Бу дастурда Туркистоннинг бошқарув давлат тузими ҳақида аниқ бир фикр кўрсатилмаган бўлсада, “ Шўрои Исломия” раҳбарлари Мунавварқори, Мутафо Чўқаев, Бехбудий ва бошқалар Туркистонда мухторият тасис, этилишини, молия, адлия, бошқарувда, маориф ва бошқа соҳаларда мустақиллик ўрнатилиши зарурлигини ҳамда матбуот эркинлигини талаб қилдилар.

Энди асосий шиор ёки ғоя – “Туркистон мухторияти талаби илгари сурилди. Мухториятга эришиш йўллари қуйидагича бўлиши мумкин эди: а) Россиядан тўла ажралиб чиқиш; б) Россия давлатидаги конституциявий федерацияси таркибидаги фақат миллий маънавий – диний мухториятга эга бўлиш билан чекланиш қабилар эди.

2.2 Жаидчилик ҳаракати томонидан миллий онгни ўстириш асосий вазифаси сифатида қўйилиши.

³⁶ Ўзбекистоннинг янги тарихи Биринчи китоб Т., “Шарқ” 2000 йил 89-90 бет

Жадидлар ўз мақсад ва қарашларининг замирини миллий онг масаласига қаратишди. Зотан миллий онгни шакллантирмасдан туриб мақсадга, миллий мустақилликка эришиб бўлмас эди.

Миллий онг – миллатнинг мавжудлиги унинг тарихий тараққиёти ва истиқболини ифодаладиган омилдир.³⁷ У миллатнинг шаклланиши, тараққий этиши ва абадийлигини таъминлайди. Миллий онг миллатнинг ўзи билан бирга шаклланиб боради. Шунинг учун ҳам жадидлар мамлакатдаги халқ қолоқлигини бартараф этишни миллий онг масаласида бошлашди. Бунинг исботи уларнинг халқ маърифати учун кураши дастурининг ҳар бир йўналишида кўринади, яъни:

1. Янги усул мактаблари тармоғини кенгайтириш.
2. Умидли маърифий, иқтидорли ёшларни чет элга ўқишга юбориш.
3. Турли, маърифий жамиятлар тузиш ҳамда зиёлиларнинг кучли фирқасини ташкил этишга қаратилган газеталарни чоп этиш.

Шу дастурни амалга ошириш борасида Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдурауф Фитрат, Мунавварқори Абдурашидхонов, Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев, Абдулла Авлоний, Абдулҳамид Чўлпон ва бошқа зиёлилар, жонбозлик кўрсатишдилар.

Миллатнинг бошқалардан фарқ қилувчи, фақат ўзига тааллуқли бўлган манфаатлари ва мақсадлари шаклланиши миллий онгни вужудга келтиради. Шу боисдан ҳам миллий онг билан параллел равишда узок тарихий даврда, унинг турмуш тарзи, иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва кенг маънавий-маърифий салоҳияти таъсирида ривожланади. Шундай қилиб миллий онг-миллатнинг тарихий, тақдири ва истиқболи билан боғлиқ бўлган манфаатлар, мақсадларни ифодаловчи, миллат вакиллари фаолиятини мақсад, йўналишлар томон бошқариб турадиган ғоялар, фикрлар тизимига айтилади. Миллий онгга таъриф берилганда, миллатнинг онглилик даражасига эътибор бериш билан бирга, унинг фаоллиги даражаси ҳам ҳисобга олиш керак бўлади, яъни, миллатнинг манфаатлари ва мақсадларини ифода этувчи онг бўлса – ю, уни амалга оширувчи ҳаракат бўлмаса миллатнинг онги, амалда ўз ифодасини топаолмайди.

Миллий онг миллат манфаатлари ва мақсадларини амалга ошириш борасидаги фаоллигининг даражаси ҳамдир. Худди жадидлар ҳаракати айнан миллий онг борасидаги барча фикрларимизни тасдиқлаб исботлайди. Миллий онг миллий манфаатлар сифатида, моддий ва маънавий бойликларни ишлаб чиқариш ўзга миллатлар билан ўзаро алоқалар, муносабатлар жараёнида ҳам шаклланиб ва ривожланиб боради.

Худди шу жараёнда миллатга хос бўлган хусусиятлар шаклланади. Ўша хусусиятлар миллатни бошқа миллатлардан ажратиб туради. Бундай ўзига хос хусусиятлар ўз

³⁷ “Фалсафа қомусий луғат” –Ўзбекистон файласуфлар миллий жамияти нашриёти. Тошкент.2004 й.

навбатида, миллий манфаат ва мақсадларни шаклланишида етакчи омил вазифасини бажаради. Шунинг учун ҳам миллатнинг барча тарихий даврлардаги ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маънавий маърифий камолоти миллий онгда ўз ифодасини топади.

Миллий онг ривожининг маънавий асосларини миллий тил, маданий мерос, тарихий хотира, урф-одатлар, анъаналар, кадриятлар ташкил қилади. Мана шу манбадан миллат маънавий озуқа олади, улар орқали ўзини англайди. Шу жиҳатдан жади́длар мақсадларининг бош ғояси миллий онг бўлган. Бунинг учун эса жон жаҳдлари билан курашдилар. Ўлка мустақиллигига эришиш миллий онг эди. Шу боис улар бу борада тўрт усуддан жадал фойдаландилар. Яъни:

Биринчидан: жади́длар янги типдаги мактаблар очиб ва бу мактаблар учун дарслик ҳамда қўлланмалар яратиб халқ оммасинимактаб ва маориф билан ошно қилдилар.

Иккинчидан: жади́длар халқни уйғотишда тарғибот ва ташвиқот ишларининг муҳимлигини хис этиб, “қора халқни оқартирмоқ ва кўзини очмоқ” мақсадида матбуот масалаларига ғоят катта эътибор бердилар, ўзбек тилида газеталар чоп этдилар, чиқардилар.

Учунчидан: жади́д адабиётини яратиш билан бирга ўз ғояларини шеърӣ, насрий ва драматик асарлар орқали халқ оммаси онгига етказишга интилдилар.

Тўртинчидан: шу даврда катта таъсир кучига эга бўлган жади́д театри вужудга келди. Жади́дчилик ҳаракатинимоёнлари ана шу тўрт усуддан самарали фойдаланган ҳолда халқ оммаси орасига дадил кириб бордилар ва ўз ғояларини тарғиб қилиш билан бирга А.Авлоний, Ҳамза, Таволло, Сидқӣ Хондалиқӣ, Фитрат, Чўлпон каби шоирлар ва алломалар халқ турмушидаги қолоқлик қуллик, илмсизлик, ғариб ва қашшоқ ҳолатлардан фақат миллий онгни шакллантириш орқали ҳолос бўлишимиз мумкинлигини ўз асарларида, газета ва журналлардаги чиқишлари орқали таъкидлайдилар.

Эътироф этмоқ жоизки жади́дчилик ҳаракати ва ғояларининг асосини Туркистоннинг ўзида вужудга келган тарихий ижтимоий-сиёсий вазият ва шароитлардан изламоқ тўғрироқдир. Негаки Туркистон Шуро ва ундан кейинги даврда ҳам истибдот тазйиқи остида эди. Туркистон жади́дларнинг бош ғояси-истибдоддан қутилиш ва мустақилликни қўлга киритиш мақсади боғланиб кетди.

Миллий ғоя ва миллат манфаатлари, унинг равнақи, миллат сифатида гуллаб яшнаши миллий манфаатларни ҳимоя қилиш, уни амалга ошиши, миллий кадрятларни, анъаналар, миллий маданиятни миллий тилни ривожлантириш жади́длар фаолиятининг бош мақсади эди.

Зеро, Ўзбекистон Респбликаси Призиденти Каримов И.А: - Фидоӣ жади́дларимиз ҳаёти биз учун ўрнак ёшларни истиқлол ватанпарварлик, миллатпарварлик,

инсонпарварлик, миллатпарварлик, инсонпарварлик рухида тарбиялашда муҳимўртак, аҳамиятга эга, уларнинг босиб ўтган кураш йўлини ўрганиш зарур-деб таъкидлаган эди.

Умуман олганда жаҳид зиёлилари эрк, истиқлолга эришиш учун миллий онгни ўстириш зарурлигини пайқадилар. Шу орқали амалий уйғониш ясамоқчи бўлдилар. Бунга эса таълим ва тарбия-маърифатда деб билдилар. Мана шунинг учун ҳам жаҳидлар янги таълим ва тарбия тизимини қарор топтириш йўлида ҳармай-толмай ишладилар.³⁸

Хусусан жаҳидномоеңдаларидан Маҳмудхўжа Беҳбудий, болаларга диний ва дунёвий илм бериш билан бирга, миллат фарзандларини замонавий илм олиш учун тараққий топган мамлакатлардаги ўқув юртларига юбориш керак деган масалани ўртага ташлади. У қуйидаги уч қондани олға сурди:

1. Замон тарбияларидан келиб чиқиб иш қўриш;
2. Миллат тақдири ва истиқболни белгилловчи миллий кадрларни етиштириш;
3. Миллий бирликдан чиқиб, дунё миқёсида фикрлай оладиган, чет эллар билан сиёсий, иқтисодий, маданий-маънавий муносабатларда жаҳон андозлари даражасида иш юритадиган миллатга айланиш. Асримиз бошларида илгари сурилган бу қарашлар ҳозирги давримиз учун мослиги билан ҳам аҳамиятлидир. Унинг бундай илғор фикрлари мустақил Республикамиз Президенти Ислам Каримовнинг замонавий кадрлар тайёрлаш борасида олиб бораётган сиёсати билан ҳамоҳангдир. Бунга Беҳбудий орзу-(миллат) умидларнинг рўёбга чиқиши, деб қарамоқ лозим. Беҳбудий маърифатнинг озодликка олиб боришдаги ролини яхши тушинди. У шундай ёзади: “Маориф бўлимида ишлайдурғон мусулмонларнинг бошини силангиз..... ўртадан ниқобни қўтарингиз, Туркистон болаларини илмсиз қўмангизлар. Ҳаммага озодлик йўлини қўрсатингизлар”....

Маҳмудхўжа Беҳбудий эрк севарлик, миллатпарварлик, маърифатлик ғоялари учун таъқиб остига олинди ва ўлдирилди.

³⁸ Имомназаров М “Маънавият асослари” Тошкент. “Шарқ” 2001 й. 131-бет.

2.3 Жади́дчи́лик ғояларининг миллий маънавиятимизни ривожлантиришдаги ўрни.

Туркистон маърифатчилик мактаби бой ўтмиш ва меросга эга. Махмудхўжа Бехбудий, Мунавваркори Абдурашидхон ўғли, Абдулқори Шакурий, Ашурали Зохирий, Саидрасул Саидазизий, Ишоқхон Иброт ва Аҳмад Донишлар XIX аср охирларида фаолият бошлаб, мамлакатни, халқни миллий зулм ва қалоқликдан халос этишнинг ягона йўли маърифатда деб билдилар. Бу фидоий зотлар мустабид тузум ва жаҳолатга, манавий қуллик ва зулм-зўравонликка қарши бор кучлари билан кураш олиб бордилар. Бу маърифатпарвар боболаримиз дунё кезиб, дунё халқларининг илму урфони, маданияти билан танишиб, мустамлака ўлкани, унинг кишанларини илм чироғи билангина озодлик сари бошламоқ, парчаламоқ мумкин, жонини фидо қилишни чуқур ҳис этдилар. Шу сабабли ҳам энг аввало юртимизда мактаб маориф ишларини ривожлантиришда ҳам амалий ҳам назарий жиҳатдан озми-кўпми шижоат намунасини кўрсатдилар.

Кўринадики, жади́дчи́лик, маърифатчилик ҳам миллатни маърифатли қилиш, маънавиятини юксалтириш мақсадларида юзга келган буюк тарихий ҳаракатдир.

Жади́дчи́ликнинг асосий ғоя ва мақсадлари; Туркистонни ўрта асрлик, феодал қолоқлик, хурофотлардан озод қилиш, “Усули қадам” ни инкор этган ҳолда ўлкани, халқни миллатни замонавий тараққиёт йўлига олиб чиқиш, миллий давлат бунёд этиш, конституцион, парламент ва президент усулидаги озод ва фаровон жамият қуриш, туркий тилларга давлат тили мақомини бериш, миллий қўшин тузиш ва бошқалардан иборат туркистонда жади́дчи́лик миллий – озодлик кураши жараёнида юзага келган ўзбек халқи тарихида янги саҳифани оча бошлаган ижтимоий ҳаракат бўлганлиги билан ажралиб туради. Уларнинг дунёқарашида, ватанпарварлик, миллатпарварлик, маърифатпарварлик, тараққийпарварлик каби ғоялар етакчилик қилган. Ўлкани мустамлака зулмидан озод қилишни жади́длар ҳамма нарсадан устун қўйдилар жадед зиёлилари эрк, истиқлолга эришиш учун миллий онгни ўстириш зарурлигини пайқайдилар. Шу орқали миллий уйғониш ясамоқчи бўлдилар. Бунини эса таълим – тарбияда, маърифатда деб билдилар. Мана шунинг учун ҳам жади́длар янгича таълим тарбия тизимини қарор топдириш йўлида ҳормай-толмай ишладилар. XIX аср охирлари ва XX бошларида бу ҳаракатнинг тарихий аҳамияти жуда катта бўлган. Бу даврда жамиятнинг манавий инқироzi чуқурлашган бўлиб, миллий маданиятни кўтармай, умуминсоний қадриятлардан баҳраманд бўлмай, маърифат тарбиявий ишларни кенг йўлга қўйган ижтимоий-сиёсий иқтисодий тараққиётга имкон яратиб бўлмас эди. Жади́длар яни маърифатчилар миллатнинг маънавий камолати йўлида ўзларининг бутун кучи ва истедодини сафарбар этишга тайёр бўлган фидоийлар эди. Жади́длар миллатни қолоқлик хурофот ботқоғидан олиб чиқишга ҳаракат қилар

эканлар, бунга шариатга қатъий риоя қилиш орқали мактаб ва мадрасаларда таълим бериш тизимини дунёвий билимларни бериш асосида ислоҳ қилиш ғоясини илгари сурдилар ва бу борада ўзлари амалий ҳаракат намунасини кўрсатганлар. Жаидчилар ҳаракатида маънавият кўйдагиларда яққол намоён бўлади; биринчидан улар озодликка, мустақилликка, қон тўкишларга олиб келувчи турли тўпалон қирғин-барот урушлар билан эмас балки аҳолининг саводини чиқариш, уларнинг маърифатини кўтариш орқали қарамликнинг келиб чиқиш, унинг миллат тақдиридаги оқибатларини тушуниб етиш даражасига кўтариш орқали эришишни; иккинчидан миллий онгни ривожлантириш, миллий бирликни тامينлашнинг асосий омили эканлигини, миллий бирликни вужудга келиши эса уни тараққиётга олиб боровчи асосий омили эканлиги ғоясида; учинчидан жаидчилик ҳаракати намояндалари фақат ўз ғояларини илгари суриш, уни ташфиқот қилиш доирасида чекланиб қолмасдан, улар аҳолини умумий савадхонлигини кўтариш борасида кўпгина ишларни амалга оширдилар. Улар ўзларининг маблағлари ҳисобига мактаб очдилар, газета, журнал, китобларни босмадан чиқардилар. Бу ҳаракатнинг заминиде чинакам маънавият туради. Чунки, улар урушларга, жохилликга ва қарама – қаршиликларни авж олдиришга эмас, балки юксак маърифатга ва сиёсий онглиликка эришиш орқали озодлик ва тараққиётга эришиш мумкинлиги учун фаолият кўрсатганлар. Ана шу жиҳатлари билан жаидчилик ҳаракати миллий маънавиятимиз ривожиде ўзига хос ўринга эгадурлар_.

Жаидчилик ғояларини унинг ёрқин вакилларида Бехбудий, Фитрат, Чўлпон, А. Қодирий, А. Авлоний, Мунавварқори, Ф. Хўжаев, Сўфизода, Тавалло, И. Ибрат кабилар ғоят оғир шароитларда тарғиб этишга ҳаракат қилганлар. Улар миллатнинг камолотини юксалтириш, унинг кадр-қимматини ерга урушга йўл қўймаслик борасида катта ишар қилганлар. Марифатчи жаидлар оғир моддий қийинчиликлар ғоявий – сиёсий тазиқларга қарамай, миллатни маънавий юксалиши учун имкониятлар яратишга ҳаракат қилдилар. Тарихнинг мураккаб маъсулиятли бурилиш даврларида миллатнинг миллий онгини юксалтириш, миллий ифтихор туйғусини кучайтириш биринчи даражали вазифалардан эканлигини англаб етганлари учун ҳам бу борадаги барча ишларни ўз зиммаларига олдилар.

Бехбудий, Фитрат, Мунавварқори ва бошқа миллат учун жонкуяр жаидлар мактаблар очар, уларда ўзлари дарс берар, ўқув қўлланмалар ёзар, нашр этар ва бу йўлда жонбозлик кўрсатар эдилар. Бу йўлда ҳатто ўз маблағларини аямаганлар. Бундай саховатпешалик, савобталаблик, каби эзгу ишлар бизнинг ҳозирги мустақил ривожланишимиз учун ҳам ниҳоятда зарур. Биз эркин фуқаролик жамияти қуришни орзу қилмоқдамиз ва шунга интилоқдамиз. Бу улуғвор вазифаларни ҳал этиш президентимиз

Ислом Каримов “Туркистон” газетаси мухбирининг саволига жавоблари яни “Ўз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурмоқдамиз” да, “Бугун жамиятимиз олдида турган бу улуғвор ва мураккаб вазифаларни ҳал қилиш энг аввало таълим – тарбия, марифат масаласига бориб тақалади. Бу масалага кенг жамоатчилик диққатини жалб этиш керак.

ХУЛОСА

XIX аср охири ва XX аср бошларида Туркистон ўлкасида бўлиб ўтган даврни кўздан кечириб ундан қандай тарихий, илмий ва назарий хулосалар ва сабоқлар чиқариш мумкин? Бу даврдаги воқеа ва ҳодисалар Туркистон туб аҳолиси миллий онгида озодлик, адолат, тенглик каби ғояларини шакллантирди. Ўз навбатида бундай ғояларнинг шаклланиши қуйидаги воқеалар асносида юз берди.

Тарих саҳнасида намоён бўлиб келаётган Россия империяси жаҳонга ҳукмронлик қилиш даъвоси билан нафас олган чор Россияси қадим-қадимдан туркий халқлар ҳудудини эгаллаш ҳаваси билан яшаган. Волгабўйи, Урал-Олтой ва Шарқий Сибирдаги туркий халқлар истикомат қилган ҳудудларда хўжайинликни қўлга киритган Россия XIX аср охирларига келиб Туркистоннинг катта ҳудудини эгаллади. Жуда катта ва даҳшатли босқинлар уйиштирди, қирғинлар қилди ва оқибатда Қўқон хонлигини тугатди, Бухоро амирлиги ва Хива хонлигини ўз вассалига айлантди.

Россия империяси Туркистон ўлкасида оғир ва аянчли мустамлакачилик сиёсатини олиб борди. Ўлка бойликларини талади ва Россияга ташиб олиб кетди. Чор Россияси томонидан амалга оширилган қурилишлар ва маданий –маърифий тадбирлар ўлка бойликларини кўпроқ ва мўлроқ ташиб кетишга қаратилган эди. Мустамлакачилик ўлкада ерли халқларнинг маънавий қадриятларига, тили, дини, миллий урф-одатларига тажавуз қилди. Маҳаллий халқнинг барча эркинликларидан маҳрум қилди. Бундай мустамлакачилик сиёсати эса Туркистон халқларида озодлик ғояларни янги тўлқинларини юзага келтирди.

Зеро, Туркистон ўлкаси халқлари ҳам XX аср бошларида яқинлашиб келаётган озодлик ва эрк учун курашнинг қудратли ларзалари нафаси билан яшадилар. Бу даврда Туркистонда демократик ҳаракат икки йўналишда намоён бўлди. Биринчиси, сотсиал-демократик ҳаракат бўлиб, бу ҳаракатнинг асосий намоёндалари Россиядан турли тақдирлар такозоси билан ўлкага келган русийзабон халқларнинг вакиллари эдилар. Туб ерли маҳаллий халқ уларга ётсираб, бегонасираб қаради. Келгинди сотсиалдемократлар илгари сурган ғоялар Туркистон меҳнаткашларига тушунарсиз бўлганлигидан уларга эргашмадилар ҳам.

Туркистоннинг туб ерли маҳаллий халқи демократик ҳаракатнинг, асосан, иккинчи йўналишига эргашдилар. Чунки бу йўналишда илгари сурилган ғоялар туб ерли маҳаллий миллат вакилларининг интилишлари, қизиқишлари ва туб пировард мақсадларини ифода этар эди. Туркистондаги демократик ҳаракатнинг иккинчи йўналиши, асосан, жадиидчиликда ўз аксини топди. Бу ҳаракатнинг атоқли ва кўзга кўринган вакиллари

Исмоил Гаспринский, Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунаввар Қори Абдурашидхонов, Абдулла Авлоний, Ҳамза, Абдурауф Фитрат, Абдулҳамид Чўлпон, Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев ва бошқалар бўлиб, улар миллий истиқлол, эрк ва озодлик ғояларини илгари сурдилар, ҳақиқат ва адолат учун курашдилар. Шунингдек озодлик ва эрк учун курашнинг Туркистон жаидчилари маърифатпарварлик усулидан фойдаландилар, Туркистон мухторияти мисолида миллий давлатчиликнинг ҳукукий демократик назариясини яратдилар.

“Жаидчиликнинг феномени шундаки,-деб ёзади профессор Д.А. Алимова,- кейинги уч аср ичида бу оқим биринчи бўлиб миллий давлатчилик қуришига уринди, ягона муваққил Туркистон учун курашди ва миллий муваққиллик ғоясига асос солди, уйқудаги Шарқни уйғонишга ва ҳаракатланишига, озодлик, миллий ғурур, ўз буюк аجدодлари, бой маданияти ва, умуман, муваққил тузумининг тазйиқи остида унутилган барча қадриятларини хотиралашга ундади. Жаидлар таълимоти – ўз замонасини ҳақиқий таълимоти эди. Чунки у нафақат тараққийпарвар шахслар, балки фикрловчи ёшларни, шунингдек, барча тараққийпарвар зиёлиларни ўз кетидан эргаштира олди. Уларнинг фаолияти ва дастури келажак учун намуна бўлди. Жаидлар томонидан жамиятда пишиб етилган ижтимоий вазифаларни эволюцион – ислохотчилик тамойиллари асосида ҳал этиш ишлаб чиқарилганлиги, уларнинг формацион институционал ўзгартиришларни, муваққил тузумини тубдан йўқотишнинг максимал даражада самарали йўллари танлай билганликлари, шубҳасиз, уларнинг тарихий хизматларидир. Жаидларнинг концептуал ғоялари ҳозирги ўзгаришлар амалиётининг маънавий даракчиси, бугунги кундаги стратегия ва кенг қамровли ислохотлар курсининг гинетик асоси бўлиб хизмат қилди.”

Демак, жаидчилик янги бир давр палласида халқимиз маънавий тафаккурини яна бир поғона юксакка кўтарди. Жаидларнинг фалсафий ахлоқий қарашлари, миллий истиқлол ғоясининг муҳим тараққий босқичи вазифасини ўтаб берди. Зеро, бугунги глобаллашув жараёни ўтмишда ҳам ҳозир ва келажакда ҳам миллий ғояга бўлган заруриятни ошириб боради. Шундай экан, жаидларнинг маърифатпарварлик ғоялари, фидоийлик ва гуманизм сингари фалсафий-ахлоқий қарашлари билан суғорилган миллий истиқлол ғоямиз муваққиллигимизнинг муваққиллашга, ватан равақини юксалтиришга хизмат қилади.

Зеро жаид халқининг миллий тарихларига назар ташлар эканмиз, ҳар бир миллатда ватанпарвар фидоиларнинг борлиги, кўплиги миллат тарақиётни юксалтирганини кўрамиз. Бунга мисол қилиб: Конфутцийнинг миллий бирликни сақлаш йўлидаги фидоилигини биламиз. Соҳибқурон Амир Темурнинг фидоиликлари

миллатнинг дардига дармон бўлмоқ каби шиорларнинг амалида намоён бўлди, шунингдек Мир Алишер Навоий, ал-Фарғоний, ал-Хоразми, Абу Райхон Беруний, Нақишбандий, Яссавий жадид боболаримизни эъзозига мушарраф қилган М Бехбудий, Мунаввар Қори, А.Авлоний, Фитрат, Чўлпон каби жадид боболаримизни ҳам ўз миллатига, Ватанига, Ватан-Мустақиллигига, унинг озодлиги учун кеча кундиз жонини аямасдан меҳнат қилганларини, бугун қай даражада инсондан меҳнатсеварлик ва ватанпарварликни талаб қилишини кураимиз. Улардаги таълим-тарбияни, маърифат уруғларини миллат озодлиги мустақилликка эришиш йўлида ёйишган эзгулик уриғларини жадид боболаримиз, уломаларимиз саййхаракатлари, фидойлиги сизу-бизга ўрнақдир.

Бугунги кундаги Ватанимиз мустақиллигини мустахкамлашда ҳам манашундай буюк мутафакирларимиз ва марифатпарвар боболаримиз каби эзгулик сари ватанга садоқат билан хизмат этиш керак эканлигини ангаш мумкун.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

Рахбарий адабиётлар.

1. Каримов И.А. Юксак маънавият-енгилмас куч. -Т.: “Маънавият”, 2008 йил.
2. Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан курашимиз. 7-жилд, -Т.: “Ўзбекистон”, 1999 йил.
3. Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. -Т.: “Ўзбекистон”, 2010 йил.
4. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш оstonасида. -Т.: “Ўзбекистон”, 2011 йил.

Илмий адабиётлар

1. Аъзамхўжаев С.С. Туркистон мухторияти жадиdчилик миллий-демократик давлатчиликл фoяларининг амалдаги ифодаси. -Т.: “маънавият”, 1999 йил.
2. Б.Қосимов, Ш. Юсупов, У.Долимов, Ш.Ризаев, С. Аҳмедов. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти. -Т.: “Маънавият”, 2004 йил.
3. Жадиdчилик: ислохот, янгилашиш, мустақиллик ва таракқиё учун кураш -Т.: “Университет”, 1999 йил.
4. И.Ғофуров. Миллатнинг биллурланиши. “Халқ сўзи”, 1995 йил 5 январь.
5. Қосимов Б.Юсупов Ш. Долимов Д. Ризаев Ш. Аҳмедов С. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти. -Т.: “Маънавият”, 2004 йил.
6. М.Қуронов. Миллий тарбия. -Т.: “Маънавият”, 2007 йил.
7. Маҳмдхўжа Бeҳбудий Танланган асарлар Т.: “Маънавият” 2009 йил.
8. Миллий уйғониш ва ўзбек филологияси. -Т.: “Университети”, 1993 йил.
9. Солиҳов М. Б. Ўзбек театри тарихи учун материаллар. -Т.: 1935 йил.
10. Тўлак. И XX аср ўзбек адабиёти. “Андижон”, 1993 йил.
11. Шамсутдинов Р. Жадиdчилик: ҳақиқат ва уйдирма// Мулоқот / -Тошкент, 1991. - № 11-12 сонлар.
12. Шамсутдинов Р. Расулов Б. Истиқлол учун кураш фидойилари. – Андижон: Мерос, 1993 йил.
13. Тарихий меросимизга бир назар. –Андижон: Мерос, 1994 йил.
14. Ўзбегим. “Звезда Востока” журнали кутубхонаси. “Ватан” серияси. -Т.: 1992 йил.
15. Ўзбекистон ССР тарихи, 2-том, “Фан”, -Т.: 1971 йил.
16. Фитрат А. Танланган асарлар, 1-жилд. -Т.: “Маънавият”, 2000 йил.
17. Шарипов Р. Туркистон жадиdчилик ҳаракати тарихидан. -Т.: “Ўқитувчи”, 2002 йил.

Журналлар

1. “Улуғ Туркистон”, 1917 йил, 8-декабрь.
2. “Туркистан” газетаси.
3. “Шарқ юлдузи”, 1992 йил, 10-сон.
4. “Ойина” журнали; 1913 йил, 10-сон.